

Δημήτρης Μιχαλόπουλος

ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ
Η ΑΜΕΡΙΚΗ ΚΑΙ
Ο ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΚΟΛΟΜΒΟΣ

επιμέλεια: Λένα Καπέλλου

ΑΘΗΝΑ ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2015

ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ Η ΑΜΕΡΙΚΗ ΚΑΙ Ο ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΚΟΛΟΜΒΟΣ

© Δημήτρης Μιχαλόπουλος

ΑΘΗΝΑ ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2015

ISBN: 978-960-6804-33-5

Η Ξυλογραφία στο εξώφυλλο είναι από την «Έκθεση»
του Χριστόφορου Κολόμβου προς τους Καθολικούς Βασιλείς
της Ισπανίας, Φερδινάνδο και Ισαβέλλα (1493)

Στο οπισθόφυλλο: Πανομοίωτυπο ιδιόχειρης επιστολής
του Χριστόφορου Κολόμβου προς το Κοινόβιο
του Αγίου Γεωργίου, στη Γένοβα (1502)

ΛΟΓΧΗ
εκδόσεις

Πινδάρου 12, 2^{ος} όροφος Αθήνα
τηλέφωνο: 2103611590 fax: 2117801821
www.logxi.com info@logxi.com

*Στη μνήμη της Σοφίας Κοκολάκη(1926-2012),
καθηγήτριάς μου στην Ιταλική Σχολή Αθηνών*

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Υπομνήσεις	8
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄	
Χριστόφορος Κολόμβος	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄	
Η ήπειρος η αντικρύ	19
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄	
Διάπλους προς την Αμερική	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄	
Ο διάπλους προς την Ευρώπη	61
Σαν Επίλογος	75
Πηγές και βοηθήματα	78

ΥΠΟΜΝΗΣΕΙΣ

Τα επιστημονικά προβλήματα, προσπάθεια επίλυσης των οποίων γίνεται στο *ανά χειρας* πόνημα, με απασχολούν αφότου, μαθητής στις πρώτες τάξεις του Γυμνασίου, διδασκόμενα τα Έπη τα Ομήρου. Δεν ξέρω εάν με το βιβλιράκι μου αυτό δίνω λύση οριστική· πιστεύω όμως ότι δείχνω την κατεύθυνση προς την οποία, στο μέλλον, πρέπει να στραφεί η έρευνα όλων όσων ενδιαφέρονται για τα σχετικά ζητήματα, στους οποίους, βέβαια, συγκαταλέγω τον εαυτό μου.

Αυτό το μικρό μου έργο δεν θα ήτανε δυνατό να γραφεί χωρίς τη βοήθεια που αυθορμητώς μου προσέφεραν φίλοι εκδότες, οι οποίοι έθεσαν αφιλοκερδώς στη διάθεσή μου οποιοδήποτε δημοσίευμα κρίθηκε χρήσιμο στην προσπάθειά μου. Όλους τους τούς ευχαριστώ θερμά· και ιδιαίτέρως τους κκ. Ιωάννη Γιαννάκενα των εκδόσεων «Πελασγός», Μιχάλη Μπακιριτζή των εκδόσεων «Επικαιρότητα» και Μιχάλη Γεωργιλιά και Γιάννη Δράκο των εκδόσεων «Λόγχη». Επίσης ευχαριστώ την κυρία Λένα Καπέλλου, καθηγήτρια του Τ.Ε.Ι. Αθηνών και συμφοιτήριά μου στη Φιλοσοφική Σχολή του πανεπιστημίου Αθηνών (1970-1974), που επίσης αφιλοκερδώς έσπευσε να κάνει την επιμέλεια του γραπτού μου. Χωρίς τη συγκινητικώς αυθόρμητη βοήθεια όλων αυτών των φίλων, η συγγραφή αυτού του βιβλίου δεν θα είχε ποτέ ολοκληρωθεί.

Δ. Μ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ

ΚΟΛΟΜΒΟΣ

Η ιστορία του Αγίου Χριστοφόρου, που μαρτύρησε επί Δεκίου κατά τα τέλη του πρώτου μισού του 3^{ου} αι., είναι γνωστή. Ύψήρξε ημιβάρβαρος, ο οποίος εκλατινίστηκε και κατατάχθηκε στις ρωμαϊκές λεγεώνες. Ήταν *γιγαστιαίου αναστήματος και άσχημος την μορφήν, δια τούτο και κυνοπρόσωπος* (: «σκυλομούρης») *ωνομάσθη*. Αρχικώς ήτανε ειδωλολάτρης· θέλησε όμως να γίνει Χριστιανός και αμέσως ζήτησε να του ανατεθεί «κάτι» να κάνει, «ένα έργο», οτιδήποτε... Τελικά, οι εκκλησιαστικές αρχές του ανέθεσαν να βοηθάει τους ταξιδιώτες που πήγαιναν να περάσουνε επικίνδυνο χειμάρρο. Κάποια στιγμή κοντά στην κοίτη του *ευλόγω* ποταμού φάνηκε ένα παιδάκι. Ο Ρωμαίος λεγεωνάριος το ανέβασε στους ώμους του και μπήκε στα νερά· εκεί όμως διαπίστωσε ότι το παιδάκι που κουβαλούσε ήτανε πάρα πολύ βαρύ. Έτσι, όταν κάποια στιγμή έφτασαν στην αντίπερα όχθη, ο «σκυλομούρης» ρώτησε το παιδάκι: «Μα γιατί μου φάνηκες έτσι βαρύ;» Και το παιδάκι: «Επειδή κουβάλησες πάνω

σου όχι μόνο ολόκληρο τον κόσμο αλλά και αυτόν που τον έπλασε».

Το μικρό παιδί ήταν ο Χριστός· και, όταν ο στρατιώτης μας βαφτίστηκε, πήρε το όνομα Χριστόφορος, δηλαδή αυτός που φέρει τον Χριστό¹. Αργότερα βέβαια το όνομά του έγινε Χριστόφορος (με τον τόνο στην προπαραλήγουσα) και έτσι πέρασε στην παράδοση της Εκκλησίας και του Λαού μας.

Τι σημασία έχουν αυτά; Την εξής: Ο Χριστόφορος Κολόμβος (1451-1506) είχε πλήρη την επίγνωση της σημασίας του ονόματός του και υπέγραφε πάντοτε ως *Χριστοφόρος*. Το περίεργο όμως είναι ότι, ενώ το πρώτο μέρος της υπογραφής του το έγραφε, σε συντομογραφία, ελληνικά: ΧΡΟ, το δεύτερο το είχε στα λατινικά: FERENS (: μετοχή ενεστώτος του ρήματος *fero*=φέρω). Για ποιο λόγο τα έκανε αυτά; Λόγω της βαθιάς θρησκευτικής του πίστης; Εξαιτίας της καλής γνώσης του της ελληνικής γλώσσας; Επειδή είχε διατηρήσει ανάμνηση της απώτερης καταγωγής του; Η μόνη απάντηση που τώρα μπορεί να δοθεί είναι απλή: Δεν ξέρουμε...

... Ενώ αντιθέτως είμαστε πια σε θέση να γνωρίζουμε με ακρίβεια τι τον ώθησε στην κατά το 1492 ανακάλυψη της Αμερικής. Η εύρεση, πράγματι, του Νέου Κόσμου οφείλεται σε μία διαβεβαίωση του Στράβωνος (64 π.Χ.-24 μ.Χ), Έλληνα γεωγράφου των Αρχαίων Χρόνων, ο οποίος υπήρξε σαφέστατος²:

¹ Νικολάου Καλομενοπούλου, λήμμα «Χριστόφορος, άγιος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 24^{ος} (Αθήνα: Πυρσός, 1934), σ. 724· Βασ. Ρούσσου, *Ηρωες του Χριστιανισμού. Βίοι Αγίων Δυτικής & Ανατολικής Εκκλησίας* (Αθήνα, 1945), σσ. 72-74.

²Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 64-65.

«Εάν κανείς δεν φοβηθεί το μέγεθος του Ατλαντικού Ωκεανού, μπορεί να φτάσει στις Ινδίες από την Ιβηρική χερσόνησο [πλέοντας προς τη Δύση]».

Και αυτό, διότι

«... Πρέπει να ληφθεί ως βάση [εργασίας] ότι η γη, μαζί με τη θάλασσα, έχει το σχήμα σφαίρας [καθώς] και ότι οι στεριές έχουν την ίδια επιφάνεια με τα πελάγη»³.

Ο αρχαίος Έλληνας επιπλέον διαβεβαίωνε ότι το «Ιερό ακρωτήριο είναι το δυτικότερο σημείο όχι μόνο της Ευρώπης μα «ολόκληρης της οικουμένης»⁴. Αυτό, το Ιερό ακρωτήριο, δεν είναι άλλο από το ακρωτήριο του Αγίου Βικεντίου, στην Πορτογαλία, που πραγματικά αποτελεί το προς τα δυτικά τέλος της Ευρώπης μας. Έτσι, εφόσον κατά την εποχή του Στράβωνος ως «έσχατο σημείο» της οικουμένης προς τα ανατολικά θεωρούνταν οι Ινδίες⁵ και δεδομένου ότι οι Αρχαίοι ήξεραν ότι η γη μας είναι σφαιρική, ορθώς σκέφτηκε ο Στράβων ότι πλέοντας κανείς προς τα δυτικά από το «πιο δυτικό σημείο της οικουμέ-

³ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 112.

⁴ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 137.

⁵ Κατούλλου, *Carmina*, 11, στ. 2. (Κάτουλλος. Ένας ποιητής για όλες τις εποχές. Εισαγωγή-κείμενο-μετάφραση: Λ. Μ. Τρομάρας [Υπηρεσία Δημοσιευμάτων Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1980], σ. 57.)

νης»,θα μπορούσε να φτάσει στο «ανατολικότερο σημείο» του πλανήτη μας, δηλαδή στις Ινδίες.

Με λίγα λόγια, ενώ ο Στράβων έκανε ορθό τον υπολογισμό του περιπλου του σφαιρικού μας πλανήτη, αγνοούσε την ύπαρξη της Αμερικής, την οποία όμως γνώριζαν άλλοι αρχαίοι φιλόσοφοι και επιστήμονες. Και ενώ είχε καταλάβει ότι οι περιπέτειες του Οδυσσέα είχαν διαδραματιστεί στον Ατλαντικό ωκεανό, επειδή ακριβώς αγνοούσε τη «μεγάλη ήπειρο» που παρεμβάλλεται μεταξύ Ασίας και Ευρώπης, είχε την εντύπωση πως ο βασιλιάς της Ιθάκης είχε δράσει κυρίως στις ακτές της τωρινής Πορτογαλίας και σημερινής Ισπανίας⁶.

Να γιατί ο Κολόμβος μέχρι τον θάνατό του πίστευε πως είχε φτάσει στις «Δυτικές Ινδίες» - με αποτέλεσμα ο Νέος Κόσμος να πάρει όχι το δικό του όνομα αλλά εκείνο του Ιταλού Amerigo Vespucci (1454-1512), που πρώτος, κατά τους Νεοτέρους Χρόνους, κατόνησε ότι η γη που είχε ο Κολόμβος ανακαλύπτει ήτανε ολόκληρη ήπειρος, άλλη από την Ασία⁷. Είναι γνωστό άλλωστε πως ο A. Vespucci, προσωπικότητα που σχετιζόταν στενά με τις μεγάλες μορφές της Ιταλικής Αναγέννησης όπως π.χ. ο Leonardo da Vinci⁸,επισκέφτηκε τον Κολόμβο το 1505, ένα μόλις χρόνοδηλαδή πριν από τον θάνατο αυτού του τελευταίου, και του εξήγησε ότι η γη που είχε ανακαλύπτει ήτανε μια νέα ήπειρος και όχι οι ανατο-

⁶ Στράβωνος, Γεωγραφικά, C 149.

⁷ Βλ. J. R. Hale, *Encyclopaedia of the Italian Renaissance* (Λονδίνο: Thames and Hudson, 1989), λήμμα «Vespucci, Amerigo», σ. 334.

⁸ Giorgio Vasari, *Le vite dei più eccellenti pittori, scultori e architetti* (Ρώμη: Newton, 2013⁸ [πρώτηέκδοση: 1550]), σ. 561.

λικές εσκατιές της Ασίας⁹. Ο Κολόμβος όμως δεν πείστηκε. Πέθανε, πράγματι, με την πεποίθηση πως τα νησιά και οι ακτές που είχε βρει ήτανε «μέρος των Ινδιών» και πως, εάν μπορούσε να ξαναταξιδέψει, «γρήγορα θα έβρισκε ακόμη «και πέρασμα προς τον ποταμό Γάγγη»¹⁰.

Μέχρι τον θάνατό του λοιπόν, ο Χριστόφορος Κολόμβος έμεινε προσκολλημένος στις πληροφορίες του Στράβωνος. Το ζήτημα, κατά συνέπεια, είναι πώς αυτός είχε γνώση του έργου του αρχαίου Έλληνα γεωγράφου.

Η απάντηση σε αυτό ειδικώς το ερώτημα είναι απλή: Χειρόγραφο με το έργο του Στράβωνος πρώτος έφερε στη Δυτική Ευρώπη ο –μετέπειτα καρδινάλιος- Βηρσαρίων, όταν έφτασε στην Ιταλία το 1438, για να πάρει μέρος στη σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας¹¹. Ο Βηρσαρίων ήτανε ο αγαπημένος μαθητής του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος¹², που επίσης είχε πάρει μέρος στις εργασίες αυτής της συνόδου¹³. και όταν αυτός ο τελευταίος, μέσω των σχετικών με τον Πλάτωνα διαλέξεών του, κίνησε το ενδιαφέρον του πλου-

⁹ J. Wassermann, *Χριστόφορος Κολόμβος, ο Δον Κιχώτης του Ωκεανού*. Μετάφραση Γιάννη Λάμψα (Αθήνα: Οι φίλοι του βιβλίου, 1945), σ. 203.

¹⁰ *Αυτόθι*, σσ. 203-204.

¹¹ Silvia Ronchey, *L'enigma di Piero. L'ultimo bizantino e la crociata fantasma nella rivelazione di un grande quadro* (Μιλάνο: BUR Rizzoli, 2010³), σ. 55.

¹² David Talbot Rice, *Art of the Byzantine Era* (London: Thames and Hudson, 1963), σ. 254.

¹³ Κωνσταντίνου Παπαρηγοπούλου, *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, βιβλίο ιγ' (Αθήνα: Γαλαξίας, 1971), σ. 337.

σιότατου Φλωρεντινού Cosimo de' Medici (1389-1464)¹⁴, το έργο του Στράβωνος έφτασε στα χέρια του Paolo del Pozzo Toscanelli (1397-1482), γνωστού αστρονόμου και επίσημου γεωγράφου της φλωρεντινής κυβέρνησης (*Signoria*)¹⁵. Αυτός, ο Toscanelli, ήταν λοιπόν εκείνος ο οποίος, βάσει του έργου του Στράβωνος¹⁶, έδωσε στον Κολόμβο όλες τις αναγκαίες πληροφορίες –και φυσικά την ενθάρρυνση– για το μεγάλο ταξίδι που ο θαλασσοπόρος σχεδίαζε να κάνει στον Ατλαντικό Ωκεανό¹⁷. Πράγματι, σε αυτόν πρωτοστάσε ο Κολόμβος «πάρα πολλά»¹⁸, επειδή χωρίς τη χαρτογράφηση, την καθοδήγηση και γενικώς τη βοήθεια του Toscanelli ποτέ του δεν θα είχε μπορέσει να κάνει την ανακάλυψη της Αμερικής¹⁹.

Υπάρχει όμως και κάτι άλλο: Είναι λάθος να νομίζει κανείς πως κατά τον Μεσαίωνα οι άνθρωποι «πίστευαν ότι η γη μας είναι επίπεδη». Αυτήν την εντύπωση την είχε ο πολύς κόσμος· αντίθετα οι ιθύνοντες, οι «ελίτ», όπως σήμερα αποκαλούνται, ήξεραν πολύ καλά ότι ο πλανήτης μας είναι σφαιρικός²⁰. Και

¹⁴ *Αυτόθι*, σ. 338.

¹⁵ J. R. Hale, *Encyclopaedia of the Italian Renaissance*, λήμμα «Toscanelli, Paolo del Pozzo», σ. 317.

¹⁶ *Αυτόθι*, λήμμα «Strabo», σ. 305.

¹⁷ *Αυτόθι*, λήμμα «Columbus», σ. 93· J. Wassermann, *Χριστόφορος Κολόμβος...*, σσ. 28-32.

¹⁸ J. R. Hale, *Encyclopaedia of the Italian Renaissance*, λήμμα «Columbus», σ. 93.

¹⁹ Dimitri Mereskovskij, *Leonardo da Vinci. La vita del più grande genio di tutti i tempi*. Μετάφραση στα ιταλικά: Mario Visetti (Φλωρεντία : Giunti, 2009), σ. 148.

²⁰ Manuel Ballesteros-Gaibrois, *España en los mares* (Μαδρίτη: His Polis, 1943²), σσ. 30, 47.

τη γνώση αυτήν τη χρωστούσε στους Αρχαίους Έλληνες. Ας θυμηθούμε π.χ. τον Σωκράτη:

«Λέγεται... ότι, εάν δει κανείς τη γη από ψηλά, είναι σαν μπάλλα φτειαγμένη από δώδεκα κομμάτια²¹· και τα διάφορα μέρη [της επιφάνειάς της] έχουν χρώματα, φτωχά δείγματα των οποίων είναι αυτά που χρησιμοποιούν, εδώ [κάτω], σε εμάς, οι ζωγράφοι... Ένα μέρος της γης, πράγματι, εμφανίζεται πορφυρό και [είναι] θαυμαστής ομορφιάς· άλλο είναι χρυσό και άλλο λευκό – μα πιο λευκό από τον γύψο και, ακόμη, το χιόνι. Υπάρχουν μάλιστα και άλλα χρώματα, πιο πολλά και πιο ωραία από όσα εμείς [κάτω, στη γη] βλέπουμε. Ακόμη, οι κοιλότητες που υπάρχουνε στην επιφάνεια [του πλανήτη μας], γεμάτες καθώς είναι με νερό και αέρα, έχουνε χρώμα ιδιαίτερο, που εμφανίζεται λαμπερό μέσα στην όλη ποικιλία των χρωμάτων [της γης], με αποτέλεσμα ο πλανήτης μας να προβάλλει [χρωματική] ποικιλία που συνεχώς μεταβάλλεται»²².

Να από πού άντλησε θάρρος ο Κολόμβος, για να ανοικτεί στον Ατλαντικό ωκεανό – σε εποχή κατά την οποία ο πολύς κόσμος, οι λαϊκές μάζες δηλαδή,

²¹ Πρόκειται για τις δώδεκα τεκτονικές πλάκες.

²² Πλάτωνος, *Φαίδων*, 110b-110d.

είχανε την εντύπωση πως οι πέρα από τη Μεσόγειο θάλασσα υδάτινες μάζες περιέκλειαν κινδύνους ανυπέρβλητους και ακαταμάχητους...²³

* * *

Όσο παράδοξο και αν θεωρηθεί αυτό, τα Έπη του Ομήρου ήταν εκείνα που προκάλεσαν στη Δυτική Ευρώπη το έναυσμα της Αναγέννησης. Το δεύτερο μισό του 11^{ου} αι., πράγματι, εμφανίστηκε στην Ιταλία ένας Buschetto(ή Buscheto), «αρχιτέκτονας με ικανότητες πολύ σπάνιες για εκείνη την εποχή», κυριολεκτικώς ιδιοφυής²⁴, έργο του οποίου υπήρξε το Duomo, δηλαδή η μητροπολιτική εκκλησία, της Πίζας²⁵. Πολύ λίγα είναι γνωστά για αυτόν τον Buscheto. Στην ουσία, το μόνο γνωστό είναι η καταγωγή του: Ήταν Έλληνας από το *Δουλίχιον* (*greco da Dulicchio*)²⁶· για αυτό και χαρακτηρίστηκε ως «νέος Δαίδαλος»²⁷.

Δουλίχιον; Το νησί που αναφέρεται από τον Όμηρο ως τμήμα της επικράτειας του Οδυσσέα²⁸; Ακριβώς! Δεν ξέρουμε όμως ποιο ήταν το νησί αυτό. Κατά την ύστερη περίοδο των Αρχαίων Χρόνων πράγματι, με το λατινικό επίθετο *Dulichius*, -a, -um χαρακτηριζόταν οτιδήποτε είχε σχέση με τον Οδυσ-

²³ Manuel Ballesteros-Gaibrois, *España en los mares*, σ. 47.

²⁴ Enzo Carli και Gian Alberto dell'Acqua, *Storia dell' arte*, τόμ. I (Bergamo: Istituto Italiano d'arti grafiche, 1967), σσ. 278, 281, 300.

²⁵ Giorgio Vasari, *Le vite dei più eccellenti pittori, scultori e architetti*, σ. 107.

²⁶Αυτόθι.

²⁷<https://fr.wikipedia.org/wiki/Buscheto> (22 Οκτωβρίου 2015.)

²⁸ *Οδυσσειάς α*, στ. 245-247.

σέα, ενώ το καθεαυτό τοπωνύμιο *Dulichium* ή και *Dulichia* (: «Δουλιχία») δήλωνε γενικώς και αορίστως «νησί του Ιονίου πελάγους»²⁹. Έτσι όποιος Έλληνας κατέφθανε τότε στην Ιταλία από τα Επτάνησα δήλωνε υπερηφάνως «από το Δουλίχιον»! Αυτό έκανε και ο Buschetto - με αποτέλεσμα τα επιτεύγματά του να συνδεθούν αμέσως με τα Έπη του Ομήρου³⁰.

Δύο αιώνες αργότερα, ο Δάντης (1265-1321) στη «Θεία Κωμωδία» του, έργο «χριστιανικότατο», έκανε επίκληση στις Μούσες³¹ - ακριβώς όπως ο Όμηρος. Και τον 16^ο αι. πια ο Giorgio Vasari, ένας από τους μεγαλύτερους καλλιτέχνες της ιταλικής Αναγέννησης³², έφτασε να ζωγραφίσει τον Όμηρο μέσα σε εκκλησία να δοξολογεί τον ίδιο τον Ιησού Χριστό³³.

Το πιο συγκινητικό όμως για εμάς, τους Έλληνες, είναι η επιβίωση ομηρικής λέξης στο ιδίωμα των Ισπανών εξερευνητών πρώτα και ποιητών στη συνέχεια. Είναι γνωστό ότι οι караβέλες με τις οποίες έγιναν οι ανακαλύψεις των Ισπανών προήλθαν από

²⁹ G. Campanini - G. Carboni, *Vocabolario latino-italiano, italiano-latino* (Τουρίνο-Μιλάνο-Ρώμη-Νάπολη-Κατάνη-Παλέρμο: G. B. Paravia, 1961⁶), λήμματα «*Dulichium*» και «*Dulichius*, -a, -um», σ. 211.

³⁰ <https://it.wikipedia.org/wiki/Buscheto> (22 Αυγούστου 2015.)

³¹ Δάντη, *Inferno*, II, στ. 7-8· *Purgatorio*, I, στ. 8-12· *Paradiso*, I, στ. 13-21.

³² J. R. Hale, *Encyclopaedia of the Italian Renaissance*, λήμμα «*Vasari, Giorgio*», σσ. 126-128.

³³ Giorgio Vasari, *Le vite dei più eccellenti pittori, scultori e architetti*, σ. 1373.

εξέλιξη των *καράβων* του ελληνικού Μεσαίωνα. Οι μεσαιωνικοί πρόγονοί μας, πράγματι, συνήθιζαν, ακριβώς όπως και οι Αρχαίοι Έλληνες, να δίνουν σε τύπους πλοίων ονόματα ζώων της θάλασσας³⁴: έτσι προήλθαν οι όροι *κάραβος* (:θαλασσινό οστρακόδερμο πιο μεγάλο από τα συνήθη καβούρια), *καράβιον* και, φυσικά, το σημερινό *καράβι*³⁵. Το ελληνικό *κάραβος* τώρα αποτελεί το έτυμον της λέξης *carabus* των λατινικών του Μεσαίωνα, από όπου και οι όροι *carabela* στα ισπανικά, *caravela* στα πορτογαλικά και *caravelle* στα γαλλικά³⁶.

Αυτά είναι λίγο-πολύ γνωστά. Εκείνο όμως που παραμένει άγνωστο είναι το ότι οι ίδιοι οι Ισπανοί *Conquistadores* (:Κατακτητές της Αμερικής) αποκαλούσαν τα πλοία τους *ναος*³⁷ από το αρχαιοελληνικό *ναῦς*: και αυτός ο όρος επιβίωσε στην ποιητική μορφή της ισπανικής γλώσσας³⁸...

«Αρχή της σοφίας αποτελεί η εξέταση της σημασίας των λέξεων», όπως συνήθιζαν να λένε γενικώς οι Αρχαίοι Έλληνες και όπως καλό είναι, ειδικά σήμερα, να ξαναθυμηθούμε εμείς.

³⁴ Βλ. λήμμα «*κάραβος*» στο *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* του Ανέστη Κωνσταντινίδου, τόμ. Β' [Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης, 1904], σ.600.

³⁵ *Αυτόθι*.

³⁶ *Le petit Robert* (1977³⁷), «*caravelle*», σ. 253· *Diccionario de Español para extranjeros* (Μαδρίτη: Ediciones SM, 2002²), λήμμα «*carabela*», σ. 241.

³⁷ Ενδεικτικώς: Manuel Ballesteros-Gaibrois, *España en los mares*, σσ. 73, 76.

³⁸ *Diccionario de Español para extranjeros*, λήμμα «*ναος*», σ. 973.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Η ΗΠΕΙΡΟΣ Η ΑΝΤΙΚΡΥ

Η Αμερική είχε ανακαλυφθεί πολλές φορές, προτού να την ξαναβρεί «οριστικώς», το 1492, ο Χριστόφορος Κολόμβος³⁹. Εάν, κατά συνέπεια, κανείς νομίζει πως ήτανε αυτός ο τελευταίος εκείνος που πρώτος θεώρησε τους ιθαγενείς της Αμερικής ως «Ινδούς» και τους ονόμασε «Ινδιάνους» (*Indios* στα ισπανικά⁴⁰), κάνει λάθος. Οι Ρωμαίοι πρώτοι τους είπανε έτσι, επειδή, ήδη το 62 π.Χ., είχανε φτάσει σε ευρωπαϊκές ακτές ιθαγενείς της Αμερικανικής ηπείρου, πιάστηκαν από Γερμανούς και στάλθηκαν από αυτούς ως «δώρο» στον τότε Ρωμαίο ανθύπατο της Γαλατίας⁴¹. Και όπως ήδη επισημάνθηκε, εάν έχει κανείς την εντύπωση πως πρώτος ο Κολόμβος διατύπωσε την άποψη ότι είναι δυνατό να φτάσει κανείς στις Ινδίες ξεκινώντας από την

³⁹ Ιγνάσιο Μπερνάλ, «Η προϊσπανική εποχή», στο συλλογικό έργο *Συνοπτική Ιστορία [του] Μεξικού*. Μετάφραση Αμαλίας Ρούβαλη και Νίκου Πρατσίνη (Αθήνα: Πρεσβεία του Μεξικού, 1983⁶), σ. 15.

⁴⁰ Manuel Ballesteros-Galibrois, *España en los mares* (Μαδρίτη: His Polis, 1943²), σ. 53.

⁴¹ Πλινίου του πρεσβυτέρου, *Naturalis Historia*, 2. 170.

Ισπανία και πλέοντας προς τα δυτικά, σαφώς σφάλει. Και τούτο, επειδή αυτό υποστηρίχθηκε από Αρχαίους Έλληνες, όχι μόνο τον Στράβωνα αλλά και, πριν από αυτόν, τον Αριστοτέλη (384-322 π.Χ.) Ο μέγας φιλόσοφος, πράγματι, το είχε δηλώσει εμπέσως αλλά σαφώς:

«Να μη θεωρείτε παράλογους εκείνους που υποστηρίζουνε ότι η περιοχή των Ηρακλείων Σηλών (: η περιοχή του Γιβραλτάρ) συνδέεται με τις Ινδίες»⁴².

Και αυτό, επειδή η θάλασσα και μόνο χωρίζει την Ινδική υποήπειρο από την Ιβηρική χερσόνησο· και εάν δεν υπήρχε η *εν λόγω* θάλασσα (δηλαδή οι δύο ωκεανοί, Ατλαντικός και Ειρηνικός), η κατοικημένη επιφάνεια του πλανήτη μας θα αποτελούσε σύνολο ενιαίο⁴³. Ο Σταγειρίτης, επιπλέον, είχε καθορίσει, με σχετική ακρίβεια, και την απόσταση από το Στενό του Γιβραλτάρ μέχρι τις ανατολικές ακτές των Ινδιών⁴⁴. Δεν μπορούσε άλλωστε ο Έλληνας φιλόσοφος να «πέσει...έξω». Γνώριζε, πράγματι, πολύ καλά, ότι τα «άστρα είναι σφαιρικά» - όπως ακριβώς και η γη η δική μας⁴⁵, καθώς και ότι κέντρο του κόσμου είναι εκείνο που οι Πυθαγόρειοι ονόμαζαν *πῦρ*, γύρω από το οποίο μάλιστα ο -μικρότερος από τον ήλιο-δικός μας πλανήτης περιστρέφεται, με αποτέλεσμα

⁴² Αριστοτέλους, *Περὶ οὐρανοῦ*, 298a.

⁴³ Αριστοτέλους, *Μετεωρολογικά*, 362b.

⁴⁴ Σχόλιο του Jules Barthélemy Saint-Hilaire, στο έργο του *Météorologie d'Aristote traduite en français pour la première fois* Παρίσι: Librairie de Ladrangé και A. Durand, 1865.

⁴⁵ Αριστοτέλους, *Περὶ οὐρανοῦ*, 292a, 298a.

να προκαλούνται τα φαινόμενα της *ἡμέρας* και της *νυκτός*⁴⁶.

Και δεν είναι χωρίς σημασία, βέβαια, ότι οι Αρχαίοι είχαν σαφή τη συνείδηση του χωρισμού της σφαιρικής επιφάνειας της γης σε πέντε κλιματικές ζώνες: «Η τελευταία προς τα πάνω ζώνη απλώνεται γύρω από τον βόρειο πόλο και ονομάζεται αρκτική. Η επόμενη είναι η εύκρατη και κάτω από αυτή βρίσκεται η διακεκαυμένη. Η τέταρτη ονομάζεται όπως και η δεύτερη: εύκρατη· ενώ η πέμπτη, επειδή βρίσκεται στο νότιο άκρο της γήινης σφαίρας, λέγεται νότια ή ανταρκτική»⁴⁷.

* * *

Και τώρα αναδύεται το ερώτημα: Ήξεραν οι Αρχαίοι Έλληνες την ύπαρξη της Αμερικής; Και σε αυτό η απάντηση είναι καταφατική: Ναι, τη γνώριζαν. Πριν ακόμα από την κλασική περίοδο ζωηρή ήταν η ανάμνηση «τόπων φοβερών» στη «μακρινή Δύση», στα πέρατα της «άγονης, μαύρης θάλασσας» - τόπων που ήτανε σκοτεινοί, όλο κρύο και υγρασία⁴⁸, τους οποίους κανείς χρειαζόταν ολόκληρο χρόνο για να τους διασχίσει⁴⁹. Τους τόπους αυτούς τους ταράζανε θύελλες αλλεπάλληλες, «ανεμοστρόβιλοι τερατώδεις»⁵⁰

⁴⁶ Αριστοτέλους, *Περὶ οὐρανοῦ*, 293b.

⁴⁷ Ηρακλείτου, *Όμηρικά προβλήματα*, 50. 1.

⁴⁸ Ησιόδου, *Θεογονία*, στ. 736-741.

⁴⁹ Ησιόδου, *Θεογονία*, στ. 740.

⁵⁰ *Θύελλα*= (και)ανεμοστρόβιλος. Βλ. λήμμα «θύελλα» στο *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* του Ανέστη Κων-

(προφανώς οι τυφώνες), που προξενούσαν φόβο «ακόμα και στους θεούς»⁵¹.

Στους κλασσικούς χρόνους, άλλωστε, αποκρυσταλλώθηκε η εντύπωση ότι πέρα από τον Ατλαντικό ωκεανό βρισκόταν μία μεγάλη ήπειρος η οποία και «περιέκλειε» αυτόν τον τελευταίο⁵². Για την ήπειρο αυτήν έκανε λόγο και ο Διογένης ο Κυνικός στον ίδιο τον Μέγα Αλέξανδρο, κατά τη διάρκεια της περιφημης, φιλοσοφικού χαρακτήρα, συζήτησής τους:

«Με αυτήν τη νοοτροπία τίποτα δεν θα καταφέρεις ούτε [ποτέ] θα γίνεις πραγματικός βασιλιάς, ακόμη και αν περάσεις τον[Ατλαντικό] Ωκεανό και κατακτήσεις την ήπειρο τη μεγαλύτερη από την Ασία»⁵³.

Λίγο μετά τους χρόνους του Ιησού Χριστού, αυτή η αντίληψη της «πέρα από τον Ατλαντικό Ωκεανό μεγάλης ηπείρου» έγινε ισχυρότερη· και αυτό χάρη στον Πλούταρχο (46 μ.Χ.-120 μ.Χ.):

«Σχετικώς με τη μεγάλη ήπειρο, η οποία...περιβάλλει τη μεγάλη θάλασσα (= τον Ατλαντικό ωκεανό)... [ας γνωρίζει κανείς ότι]δεν τη χωρίζει μεγάλη απόσταση από τα νησιά που βρίσκονται...[πέρα από τις ακτές της]... αλλά λόγω των προσχώσεων η [εκεί] θάλασσα

σταντινίδου, τόμ. Β' (Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης, 1902), σ.497.

⁵¹ Ησιόδου, *Θεογονία*, στ. 742-743.

⁵² Πλάτωνος, *Τίμαιος*, 24e-25a.

⁵³ Δίωνος του Χρυσοστόμου, *Περί Βασιλείας Δ'*, 53-54.

είναι πυκνή, λασπώδης – και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να θεωρείται παγωμένη»⁵⁴.

Ακόμη:

«Κοντά στις... ακτές [αυτής της ηπείρου] κατοικούν Έλληνες [και μάλιστα] γύρω από κόλπο όχι μικρότερο από τη Μαιώτιδα λίμνη [: την Αζοφική θάλασσα]· το στόμιο του κόλπου αυτού είναι στην ίδια ευθεία με το στόμιο της Κασπίας θάλασσας»⁵⁵.

Έχοντας κανείς υπόψη του τα *ανωτέρω*, δικαίως αναρωτάται πότε και πώς και γιατί όλα αυτά λησμονήθηκαν κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας και φυσικά τον Μεσαίωνα – με αποτέλεσμα να ξαναεναχθούν στο πεδίο των ανθρωπίνων γνώσεων μόνο κατά την αυγή της Νεότερης περιόδου της Ιστορίας μας. Την εποχή της «Ρωμαϊκής Ειρήνης» (*Pax Romana*), πράγματι, θεωρούνταν ο μεν Ατλαντικός ωκεανός ως «αδιάβατος» και το Στενό του Γιβραλτάρ ως το τέλος του κόσμου μας⁵⁶· και αποτέλεσμα αυτών ακριβώς των πεποιθήσεων υπήρξε σύγχυση μεγάλη των –όποιων- γεωγραφικών γνώσεων διέθεταν τότε οι άνθρωποι που διαβιούσαν στη *ρωμαϊκή οικουμένη*. Η ανάμνηση της *ήπείρου τῆς ἀντικρὺν* παρέμενε

⁵⁴ Πλουτάρχου, *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῶ κύκλω τῆς σελήνης*, 941b.

⁵⁵ Πλουτάρχου, *Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῶ κύκλω τῆς σελήνης*, 941b-c.

⁵⁶ Ηρακλείτου, *Ὀμηρικὰ προβλήματα*, 21.3.

ζωηρή· την ταύτιζαν όμως ακόμη και με την... Ασία. Επίστευαν πια πως ο Ηρακλής:

«διέσχισε τη Λιβύη, έφτασε στην έξω θάλασσα..., πέρασε στην απέναντι ήπειρο [και] με τα βέλη του σκότωσε τον αετό που, πάνω στον Καύκασο, έτρωγε το συκώτι του Προμηθέα»⁵⁷.

Την *οικουμένη* συναποτελούσαν απλώς η Ευρώπη, η Ασία και η Λιβύη⁵⁸· η Αιθιοπία, δηλαδή η Μαύρη Αφρική, είχε λησμονηθεί – έστω και αν είχε διατηρηθεί η ανάμνηση των *Μελαμβρότων*, δηλαδή των «Μαύρων Ανθρώπων» γενικώς⁵⁹ και των Πυγμαίων ιδιαίτερος⁶⁰. Και, όπως ήδη αναφέρθηκε, όταν λίγες δεκαετίες πριν από τη Γέννηση του Χριστού έφτασαν στον Ρωμαίο ανθύπατο της Γαλατίας ιθαγενείς της Αμερικής, που είχανε βγει σε ακτές της Βόρειας Ευρώπης και συλληφθεί από Γερμανούς, οι Ρωμαίοι – κάνοντας το ίδιο σφάλμα στο οποίο έμελλε να υποπέσει, αιώνες μετά, και ο Χριστόφορος Κολόμβους τους θεώρησαν ως Ινδούς⁶¹. Όμως, γιατί έτσι;

* * *

Εδώ μόνο υποθέσεις είναι δυνατό να γίνουν· και σύμφωνα με όσα σήμερα είναι γνωστά, τα κύρια αίτια της αναδίπλωσης των Αρχαίων Ελλήνων πρώτα και των Ρωμαίων έπειτα στη Μεσόγειο εντοπίζονται στην

⁵⁷ Απολλοδώρου, *Βιβλιοθήκη Β*, 11.

⁵⁸ Πολυβίου, *Ίστορία*, 3. 37. 1-2.

⁵⁹ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 33.

⁶⁰ *Ίλιάδος Γ*, στ. 6.

⁶¹ Πλινίου του πρεσβυτέρου, *Naturalis Historia*, 2. 170.

ηφαιστειακή έκρηξη της Θήρας και στη σύγκρουση αρχικώς των Ελλήνων και αργότερα των Ρωμαίων με τους Φοίνικες γενικώς και τους Καρχηδονίους ιδιαιτέρως.

Κατά τη γνώμη προσωπικοτήτων που έχουν μελετήσει το όλο ζήτημα, η έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας έγινε περί τα μέσα της β' π.Χ. χιλιετηρίδας⁶²· και το κοσμοϊστορικής σημασίας αυτό γεγονός επέφερε πλήρη αναστάτωση του βίου των ανθρώπων στο σύνολο ουσιαστικώς της Μεσογείου. Κατά την κλασική και τις μετέπειτα περιόδους, επιπλέον, οι Φοίνικες και οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι αποδύθηκαν σε αιματηρούς μεταξύ τους αγώνες. Ήδη κατά την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου πράγματι, οι Αθηναίοι απέβλεπαν στην καταστροφή της Καρχηδόνας⁶³· αυτή κυριαρχούσε στις θάλασσες⁶⁴ και ήταν, τουλάχιστον από τις αρχές του 5^{ου} π.Χ. αι., το πρώτο σε σπουδαιότητα λιμάνι της Μεσογείου⁶⁵. Παράλληλα οι Αθηναίοι επιδίωκαν και την κατάληψη της Λιβύης, δηλαδή του βορείου, παραθαλάσσιου τμήματος

⁶² Κυρίως του Σπυριδωνος Μαρινάτου. Σαφής επιτομή των σχετικών απόψεων αυτού του τελευταίου παρατίθεται στο έργο του Δημητρίου Λουκά Παπαδήμου, *Τα υδραυλικά έργα παρά τοις Αρχαίοις* (Αθήνα: Τεχνικόν Επιμελητήριο της Ελλάδος, 1975), σ. 194. Πρβλ. Στυλιανού Αλεξίου, *Μινωικός πολιτισμός* (Ηράκλειο: Υιοί Σπ. Αλεξίου, ά.έ [β' έκδοση]), σσ. 34-35.

⁶³ Αριστοφάνους, *Τιππής*, στ.1302-1303. Πρβλ. Θουκυδίδου, *Ιστορία*, 7.90.

⁶⁴ Πολυβίου, *Ιστορία*, 1. 7. 6,

⁶⁵ Sagazan, *Mille ans de navigation au long cours chez les Anciens* (Παρίσι: J. Peyronnet, 1945), σ. 22.

της Αφρικής, που έως τότε υπαγόταν στον έλεγχο των Καρχηδονίων⁶⁶. Τα σχέδια, όμως, αυτά οριστικώς ματαιώσε η τραγική κατάληξη της από τον Αλκιβιάδη σχεδιασμένης εκστρατείας στη Σικελία⁶⁷. Μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου πάντως, ο Ξενοφών υπέβαλε την ιδέα δημιουργίας από το Αθηναϊκό Κράτος στόλου καθαρώς εμπορικού⁶⁸: αυτό όμως δεν επιτεύχθηκε - με αποτέλεσμα την παγίωση της θαλασσοκρατίας των Καρχηδονίων⁶⁹. Τότε, κατά πάσα πιθανότητα, οι Φοίνικες αποκόπηκαν από τον ελληνικό κόσμο, στη σφαίρα της πνευματικής (αλλά και πολιτικής) επιρροής του οποίου ήταν, έως τότε, λίγο-πολύ ενταγμένοι⁷⁰ (αν και προφανές κατάλοιπο της επιρροής αυτής αποτελεί η *Ελληνίς, Συροφοινίκισσα τῶ γένει των Ευαγγελίων*⁷¹).

Η θαλασσοκρατία αυτή των Καρχηδονίων καταλύθηκε, ως γνωστόν, από τους Ρωμαίους: αυτοί όμως δεν ήταν λαός ναυτικός⁷². Έτσι, κατανίκησαν τους Καρχηδονίους όχι με τις ναυτικές τους ικανότητες αλλά μεταβάλλοντας τη ναυμαχία σε είδος πεζομαχίας⁷³. Από εκεί και πέρα ένα κυρίως (εάν όχι α-

⁶⁶ Πολυβίου, *Ιστορία*, 1. 10. 5 και 1. 20. 12.

⁶⁷ Πλουτάρχου, *Βίοι παράλληλοι. Αλκιβιάδης*, 17.

⁶⁸ Ξενοφώντος, *Περί προσόδων*, 3. 14.

⁶⁹ Πολυβίου, *Ιστορία*, 1. 7.6.

⁷⁰ Ενδεικτικώς: Ευριπίδου, *Φοίνισσαι*, στ. 202-213· επίσης Πολυβίου, *Ιστορία*, 6. 51. 2-3.

⁷¹ *Κατά Μάρκον*, 7: 26.

⁷² Πρβλ. Η. W. Van Loon, *Ιστορία της Ναυτιλίας από το 5000 π.Χ μέχρι σήμερα*. Μετάφραση Νίκου Σαρλή (Αθήνα: Χρυσανγή, 1960), σ. 73.

⁷³ Πολυβίου, *Ιστορία*, 1. 23.6-7.

ποκλειστικώς) τους ενδιέφερε⁷⁴: η αποτροπή κάθε κινδύνου κλονισμού της κυριαρχίας τους στη Μεσόγειο, που δικαίως πια την αποκαλούσαν: «η δική μας θάλασσα» (*mare nostrum*).

Ο Ατλαντικός έγινε πια απρόσιτος⁷⁵: ήταν «γεμάτος τέρατα»⁷⁶, κυρίως *φαλλαίνας* (φάλαινες)⁷⁷, το μέγεθος και γενικώς η εμφάνιση των οποίων τρομάζε τους Αρχαίους. Έτσι, οι ευρωπαϊκές ακτές του Ατλαντικού αποτελούσαν το έσχατο *προς δυσμάς* όριο της ρωμαϊκής επικράτειας⁷⁸. Είχε πια γίνει πιστευτό πως μόνο υπάρξεις με υπερφυσικές δυνάμεις ήταν σε θέση να ταξιδέψουνε στα νερά του⁷⁹. Και ο Ιούλιος Καίσαρ, ο οποίος είχε διαπλεύσει τη Μάγχη, για να καταλάβει τη Βρετανία, σιωπηρώς θαυμαζόταν, επειδή υπήρξε «ο πρώτος από τους Ρωμαίους που τόλμησε να βγει στην έξω θάλασσα»⁸⁰.

⁷⁴ Πολυβίου, *Ιστορία*, 1.63. 9.

⁷⁵ Ενδεικτικώς: Πλάτωνος, *Κριτίας*, 109a· πρβλ. Αλεξάνδρου Ρ. Ραγκαβή, *Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Αρχαιολογίας*, τόμ. Β' (Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης, 1891), λήμμα «Ὠκεανός», σ. 1543.

⁷⁶ Αβιηνού, *Ora maritima*, στ. 101.

⁷⁷ Βλ. λήμμα «φάλλαινα» στο *Μέγα Λεξικόν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς Γλῶσσης* του Δ. Δημητράκου, τόμ. Θ' (Αθήνα: Ἑλληνική Παιδεία, 1964), σ. 7563 καθώς και στο *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλῶσσης* του Ανέστη Κωνσταντινίδου, τόμ. Δ' (Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης, 1906), σ. 514.

⁷⁸ Βιργιλίου, *Aeneis*, I, στ. 286-288.

⁷⁹ Ευναπίου, *Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν*, 7. 11.

⁸⁰ Ιουλιανού αυτοκράτορος, *Συμπόσιον ἢ Κρόνια*, 321a.

Πότε-πότε, βέβαια, κατέφθαναν ναυτικοί που είχανε παρασυρθεί έως τα «νησιά του [Ατλαντικού] ωκεανού», δηλαδή τα Κανάρια (ή τις Αζόρες) και έδιναν συναρπαστικές περιγραφές των εκεί συνθηκών της ζωής: Το χώμα των νησιών αυτών ήτανε εύφορο και παχύ· οι βροχές σπάνιες· οι άνεμοι μέτριοι και δροσεροί· και παράγονταν εκεί καρποί «αυτοφυείς» και γλυκύτετοι (: οι μπανάνες), χάρη στους οποίους ακόπως μπορούσε να διατραφεί ένας ολόκληρος λαός⁸¹.Κανένας όμως από τους ακροατές των διηγήσεων αυτών δεν είχε το θάρρος να αναλάβει τέτοιο παράτολμο πλοῦν.

Πράγματι, το τέλος του κόσμου μας φαινόταν πια να πλησιάζει: *vergente mundi vespere...* (= στο δειλινό του κόσμου [μας], το τέλος του οποίου ήταν κοντά).Υπήρχε πάντως η ελπίδα ότι «κάποτε έμελλαν να χαλαρώσουν τα δεσμά με τα οποία ο Ωκεανός περιέβαλλε τη σφαίρα της γης» και έτσι θα μπορούσαν οι άνθρωποι να ανακαλύψουν την «τεράστια χώρα» που βρισκόταν στις εσχατιές του⁸².Τότε και μόνο τότε θα ξανάβρισκε η ανθρωπότητα τους πανάρχαιους δρόμους της...

...Αλλά αυτό, ως γνωστόν, επιτεύχθηκε πολύ μετά τη *renovatio mundi* (: ανανέωση του κόσμου μας), που επέτυχε ο Μέγας Κωνσταντίνος μέσω της κατίσχυσης του Χριστιανισμού.

⁸¹Πλουτάρχου, *Βίοι παράλληλοι. Σεπτώριος*, 8.

⁸²Σενέκα, *Medea*, στ. 375-379.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΔΙΑΠΛΟΥΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ

Για τον Οδυσσέα και τις περιπλανήσεις του έχουν γραφεί τόσο πολλά, ώστε μία εκ νέου συνολική προσέγγιση του θέματος θα ήτανε ματαιοπονία. Ό,τι, κατά συνέπεια, επιβάλλεται είναι η επισήμανση των στοιχείων εκείνων χάρη στα οποία μπορεί να επιτευχθεί η ορθή αναπαράσταση του κόσμου μέσα στον οποίο αυτός ταξίδεψε.

Ο Οδυσσέας, βέβαια, ήταν ο βασιλιάς της Ιθάκης⁸³· οι υπήκοοί του όμως χαρακτηρίζονται ως Κεφαλλήνες⁸⁴. Το πρώτο λοιπόν πρόβλημα όπου προσκρούει η έρευνα είναι σχετικό με αυτούς ακριβώς τους όρους, «Ιθάκη» και «Κεφαλλήνες». Σύμφωνα, πάντως, με ό,τι είναι γενικώς αποδεκτό, οι Κεφαλλήνες, Αχαιοί βέβαια⁸⁵, ηγεμόνας των οποίων ήταν ο Οδυσσέας, διαβιούσαν στα νησιά Ιθάκη, Κεφαλλονιά, Ζάκυνθο και Δουλίχιο καθώς και σε περιοχές τής απέναντι από τα νησιά αυτά Στερεάς Ελλά-

⁸³ Ενδεικτικώς: *Ιλιάδος Β*, στ. 636.

⁸⁴ *Ιλιάδος Β*, στ. 631.

⁸⁵ *Οδυσσείας α*, στ. 272, 401.

δας⁸⁶. Όσον, τώρα, αφορά την Ιθάκη και τη «δασωμένη» Ζάκυνθο⁸⁷, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ταυτίζονται με τα νησιά του Ιονίου που σήμερα έχουν την ίδια ονομασία. Τα πράγματα, όμως, αρχίζουν να περιπλέκονται με την Κεφαλλονιά – αν και στην πραγματικότητα η ‘περιπλοκή’ αυτή πρέπει να θεωρηθεί απλώς φαινομενική.

Η Κεφαλλονιά, παρά την ονομασία του συνόλου των υπηκόων του Οδυσσέα ως Κεφαλλήνων, αποκαλείται στα ομηρικά έπη *Σάμη*⁸⁸ ή *Σάμος*⁸⁹. Η ονομασία Κεφαλληνία επικράτησε πολύ αργότερα, συγκεκριμένα τον 5^ο αι. π. Χ.⁹⁰ Οπωσδήποτε, περιγράφεται ως νησί γεμάτο βουνά και γκρεμούς⁹¹, το οποίο πορθμός θαλάσσιος χωρίζει από την Ιθάκη⁹². Το τοπωνύμιο *Σάμη/Σάμος* άλλωστε σημαίνει «τόπος υψηλός»⁹³, κάτι που, φυσικά, ταιριάζει με το ορεινό τοπίο αυτού του νησιού· κατά συνέπεια, ούτε και ως προς την ταύτιση της Κεφαλλονιάς διαπιστώνεται η ύπαρξη ουσιωδών προβλημάτων. Όμως, αυτά υπάρχουνε – και μάλιστα οξύτατα- όσον αφορά το *Δουλίχιον*.

Όπως επισημάνθηκε, το Δουλίχιο γενικώς παρουσιάζεται ως μέρος της επικράτειας του Οδυσσέα·

⁸⁶ *Όδυσσειάς α*, στ. 245-247· π, στ. 123.

⁸⁷ *Όδυσσειάς α*, στ. 246.

⁸⁸ Ενδεικτικώς: *Όδυσσειάς α*, στ. 246.

⁸⁹ Ενδεικτικώς: *Ιλιάδος Β*, στ. 634· *Όδυσσειάς δ*, στ. 671.

⁹⁰ Ηροδότου, *Ίστορία*, 9. 28· πρβλ. Σπ. Β. Μαρινάτου, *Κεφαλληνία* (Τοπική Επιτροπή Τουρισμού Κεφαλληνίας, 1962), σ. 26.

⁹¹ *Όδυσσειάς δ*, στ. 671.

⁹² *Όδυσσειάς δ*, στ. 671.

⁹³ Σπ. Β. Μαρινάτου, *Κεφαλληνία*, σ. 23.

σε ορισμένα σημεία, όμως, των Ομηρικών Επών εμφανίζεται ως Κράτος ανεξάρτητο, στο οποίο περιλαμβάνονται και τα απέναντι από την Ήλιδα «ιερά νησιά» των Εξινάδων⁹⁴. Επιπλέον, αυτό το βασίλειο του Δουλιχίου έχει ναυτική δύναμη πολύ μεγαλύτερη από εκείνη των Κεφαλλήνωντου Οδυσσέα: σαράντα πολεμικά καράβια, ενώ ο Οδυσσέας ήτανε αρχηγός μόνο σε δώδεκα⁹⁵. Ακόμη, πέρα από την παραδοχή του ίδιου του Οδυσσέα ότι ήτανε Κράτος ανεξάρτητο⁹⁶, περιγράφεται ως νησί «ιδιαιτέρως εύφορο»⁹⁷, το οποίο μάλιστα είχε επαφές με την απέναντι Θεσπρωτία⁹⁸, την παραλιακή, δηλαδή, ζώνη της Ηπείρου που φτάνει έως την τωρινή ελληνοαλβανική μεθόριο⁹⁹.

Τι συμβαίνει; Γιατί αυτή η σύγχυση; Η εξήγηση μπορεί να βρεθεί μόνο μέσω της σημασίας του όρου *Δουλίχιον*. Αυτός προέρχεται από το επίθετο *δολιχός* (= μακρῦς)¹⁰⁰· κατά συνέπεια, *Δουλίχιον* ση-

⁹⁴ *Ψλιάδος Β*, στ. 625-626.

⁹⁵ *Ψλιάδος Β*, στ. 630.

⁹⁶ *Οδυσσεΐας Ξ*, στ. 336.

⁹⁷ *Οδυσσεΐας Ξ*, στ. 335.

⁹⁸ *Οδυσσεΐας Ξ*, στ. 334-335· πρβλ. W. B. Stanford και J.V. Luce, *The Quest for Ulysses*, σ. 80.

⁹⁹ W. B. Stanford και J.V. Luce, *The Quest for Ulysses*, σ. 80.

¹⁰⁰ Βλ. λήμμα «δολιχός» στο *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* του Ανέστη Κωνσταντινίδου, τόμ. Α' (Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης, 1901), σ. 642· πρβλ. Henry George Liddell και Robert Scott, *A Greek English Lexicon* (Οξφόρδη: Clarendon Press, 1996), λήμματα «δολιχός», σ. 443 και «δουλιχόεις», σ. 446.

μαίνει κατά λέξη «Μακρονήσι»¹⁰¹. Έτσι όμως («Μακρονήσι»), στα νησιά του Ιονίου, μόνο η Κέρκυρα είναι δυνατό να χαρακτηριστεί· για αυτό άλλωστε ονομαζόταν και *Μάκρη* ή *Μακρίς*¹⁰², όπως ακριβώς και η Εύβοια, άλλο «μακρονήσι», λεγόταν και *Μάκρις*¹⁰³. Η Ικαρία, άλλωστε, στην ανατολική εσοχιά του Αιγαίου πελάγους αυτή, αρχικώς ονομαζόταν *Δολίχη*¹⁰⁴.

Το ζήτημα όμως αυτό θα χρειαστεί εξέταση εμβριθέστερη...

* * *

Η έρευνα των αρχικών φάσεων του μετά την άλωση της Τροίας ταξιδιού του Οδυσσέα επίσης δεν παρουσιάζει δυσχέρειες. Μετά, πράγματι, τη δήωση της

¹⁰¹ Βλ. λήμμα «δολιχός» στο *Etymological Dictionary of Greek* του Robert Beekes, τόμ.1 (Leiden-Βοστώνη: Brill, 2009), σ. 346· λήμμα «δολιχός» στο *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* του Ανέστη Κωνσταντινίδου, τόμ. Α', σ. 642.

¹⁰² Ανδρέου Μάρμορα, *Ιστορία τῆς νήσου Κερκύρας μεταφρασθεῖσα εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Μάρμορα* (Κέρκυρα: «Κοραῆς», 1902), σ. 8· Ἰωάννου Μπούνια, *Κερκυραϊκά*, τόμ. Α' (Αθήνα, 1954), σ. 10· σχόλιο του Α. Α. Παπαγιαννόπουλου-Παλαιού στην έκδοση του Στράβωνος από τον εκδοτικό οίκο «Πάπυρος» (τόμ. 119, Αθήνα, 1941), σ. 201 (σημ. 5)· Γ. Μ. Ηλιάδη, λήμμα «Κέρκυρα», στη *Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία*, τόμ. ΙΔ' (Αθήνα: Πυρσός, 1930), σ. 261.

¹⁰³ Βλ. λήμμα «Μάκρις» στο *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* του Ανέστη Κωνσταντινίδου, τόμ. Γ'(Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης, 1904), σ. 78.

¹⁰⁴ Απολλοδώρου, *Βιβλιοθήκη Β*, 6. 3.

Τροίας, ο Οδυσσεάς, βασιλιάς των Κεφαλλήνων, επικεφαλής του στόλου του, έβαλε πλώρη για την Ιθάκη· ο άνεμος όμως τον έφερε στην Ισμαρο, πόλη των Κικόνων¹⁰⁵, λαού της Θράκης¹⁰⁶, συμμάχων των Τρώων¹⁰⁷, την οποία ο Οδυσσεάς και οι πολεμιστές του κυριεύσαν και λεηλάτησαν¹⁰⁸. Οι Κίκονες, όμως, πήραν εκδίκηση για τη λεηλασία της Ισμάρου: με τη βοήθεια ομοεθνών τους αντεπιτέθηκαν στους *Κεφαλλήνας* και τους έδιωξαν από τις θρακικές ακτές, αφού, μάλιστα, σκότωσαν πολλούς από αυτούς¹⁰⁹. Έτσι, ο στόλος του βασιλιά της Ιθάκης κατευθύνθηκε προς τα νότια με σκοπό να περιπλεύσει τις νότιες εσχατιές της Πελοποννήσου και μετά να κατευθυνθεί στο Ιόνιο πέλαγος. Καθώς όμως οι Κεφαλλήνες είχαν πια φτάσει κοντά στο ακρωτήριο Μαλέας, σφοδρότατος βόρειος άνεμος τούς παρέσυρε και τούς πήγε μακριά, «πέρα από τα Κύθηρα»¹¹⁰ και, γενικώς, τις ελληνικές ακτές, με αποτέλεσμα να βρεθούν, μετά από μέρες πάλης με τα κύματα, στη χώρα των Λωτοφάγων¹¹¹.

Αυτή η χώρα ταυτίζεται με τις ακτές της τωρινής Λιβύης – και είναι πασίγνωστα τα όσα επακολούθησαν: Ορισμένοι Κεφαλλήνες έφαγαν λωτούς, τους βρήκαν πολύ νόστιμους και, ξεχνώντας την επιστροφή στην πατρίδα, θέλησαν να εγκατασταθούν

¹⁰⁵ *Όδυσσείας* ι, στ. 39-40.

¹⁰⁶ Ηροδότου, *Ιστορίαι*, 7. 110.

¹⁰⁷ *Ιλιάδος* Β, στ. 846-847.

¹⁰⁸ *Όδυσσείας* ι, στ. 40-42.

¹⁰⁹ *Όδυσσείας* ι, στ. 47-61.

¹¹⁰ *Όδυσσείας* ι, στ. 81.

¹¹¹ *Όδυσσείας* ι, στ. 83-84.

μονίμως στη γη που έβγαζε αυτούς τους γλυκύτετους καρπούς. Έτσι ο Οδυσσεάς χρειάστηκε να τους φέρει βιαίως πίσω στα καράβια και να δώσει αμέσως εντολή απόπλου¹¹².

Βέβαια, η λέξη *λωτός* στα αρχαία ελληνικά, είναι πολυσήμαντη¹¹³. Εδώ όμως πρόκειται για τον «κυρηναϊκό» λωτό¹¹⁴. Αυτός ήτανε χαμηλός, ακανθώδης θάμνος της Βόρειας Αφρικής, με φύλλα σε χρώμα «ανοιχτό πράσινο»¹¹⁵. Οι καρποί του είχανε χρώμα κόκκινο και κουκούτσι πολύ μικρό¹¹⁶. στο μέγεθος ήτανε σαν τις ελιές¹¹⁷, μύριζαν πολύ όμορφα¹¹⁸ και στη γεύση θύμιζαν τα σύκα και τους χουρμάδες¹¹⁹. Έτσι, ήδη κατά τους χρόνους της Ρωμαϊκής Ειρήνης, ο κυρηναϊκός λωτός είχε θεωρηθεί τροφή περίπου θεϊκή¹²⁰. και οι Άραβες, που ήρθαν αργότερα στη Βόρεια Αφρική, ονόμασαν τον καρπό αυτόν *jujube* και τον εκτιμούσαν τόσο πολύ, ώστε τον αποκάλεσαν «καρπό του παραδείσου»¹²¹.

Ο Οδυσσεάς, πάντως, έστω και βιαίως μπόρεσε να μαζέψει τους συντρόφους του και τα πλοία των Κεφαλλίων αναίτηκαν και πάλι στη θάλασσα. Ό-

¹¹² *Οδυσσειάς* ι, στ. 91-104.

¹¹³ Ενδεικτικώς: *Οδυσσειάς* δ, στ. 603.

¹¹⁴ Μνεία του «κυρηναϊκού λωτού»: Ηροδότου, *Ιστορίαι*, 2. 96.

¹¹⁵ Πολυβίου, *Ιστορία*, 12. 2.

¹¹⁶ Πολυβίου, *Ιστορία*, 12. 2.

¹¹⁷ Ηροδότου, *Ιστορίαι*, 4.177.

¹¹⁸ Πολυβίου, *Ιστορία*, 12. 2.

¹¹⁹ Πολυβίου, *Ιστορία*, 12. 2· Ηροδότου, *Ιστορίαι*, 4.177.

¹²⁰ Λουκιανού, *Νιγρίνος*, 38.

¹²¹ Βλ. λήμμα «λωτός» στο *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* του Ανέστη Κωνσταντινίδου, τόμ. Γ', σ. 71.

πως είναι, όμως, γνωστό, το ταξίδι τους δεν κατέληξε στην «ποθητή τους πατρίδα» αλλά στη χώρα των «υπερφιάλων, ασεβών και ανόσιων» Κυκλώπων, οι οποίοι, ζώντας απομονωμένοι μέσα σε «σιπηλιές βαθειές», δεν ήταν σε θέση ούτε κοινωνία άξια του ονόματός της να συγκροτήσουνε, μα ούτε καν να καλλιεργήσουν τη γη¹²².

Πού ήταν η Χώρα των Κυκλώπων; Σύμφωνα με την άποψη που άρχισε να διαμορφώνεται κατά τις τελευταίες περιόδους της Αρχαιότητας και η οποία επικρατεί ακόμα και σήμερα, αυτή ήταν στη Σικελία ή, τελοσπάντων, σε παράλια περιοχή Μεγάλης Ελλάδας, δηλαδή της Κάτω Ιταλίας¹²³. Τίποτα όμως το σχετικό δεν αναφέρεται από τον Όμηρο· και αυτό μπορεί να θεωρηθεί περίεργο, δεδομένου ότι η επικράτεια του Οδυσσέα είχε σχέσεις με την Ιταλία του Νότου. Οι Τάφιοι, πράγματι, της Κεφαλλονιάς¹²⁴, ικανοί ναυτίλοι, εμφανίζονται να παίρνουν χαλκό από την ιταλική Τεμέση¹²⁵. Στην ουσία, η μόνη σημαντική πληροφορία που από τον Όμηρο δίνεται αναφο-

¹²² *Όδυσσείας ι*, στ. 105-115.

¹²³ Βλ. τα σχόλια του Γ. Δ. Ζευγώλη στην έκδοση της *Οδυσσείας* από τον εκδοτικό οίκο «Πάπυρος» (τόμ. 253 [Αθήνα, 1958], σ. 287 [σημ. 3]). Πρβλ. Κωνσταντίνου Ι. Ξάνθη, *Ώγγυγία* (Αθήνα: «Τηλέγραφος», 1876), σ. 19 (σημ. 1).

¹²⁴ Η ονομασία «Ταφίος» υπάρχει ακόμα στην Κεφαλλονιά. (Σπ. Β. Μαρινάτου, *Κεφαλληνία* [Τοπική Επιτροπή Τουρισμού Κεφαλληνίας, 1962], σ. 21.

¹²⁵ *Όδυσσείας α*, στ. 180-184. Τα χαλκουργεία της Τεμέσης, που αργότερα ονομάστηκε Τέμψα, είχανε πάψει να λειτουργούν κατά τον τελευταίο π.Χ. αιώνα. (Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 255-256.)

ρικά με τους Κύκλωπες είναι ότι κοντά τους, στην «απέραντη χώρα» Υπέρεια, ζούσαν οι Φαίακες, οι οποίοι όμως μετέπειτα, ακριβώς λόγω των επιθέσεων που δέχονταν από τους Κύκλωπες, αναγκάστηκαν να φύγουνε και να μετοικήσουν στη Σχερία¹²⁶.

Πού ήταν η Υπέρεια; Ούτε αυτό είναι γνωστό. Γενικά, πάντως, ιδίως κατά την ύστερη περίοδο των Αρχαίων Χρόνων, είχε γίνει αποδεκτό πως οι Κύκλωπες ζούσαν στη Σικελία¹²⁷ και ως τεκμήριο της άποψης αυτής θεωρήθηκαν οι ακόλουθες φράσεις του Θουκυδίδη:

«Τα πολύ παλιά χρόνια λέγεται πως σε κάποιο σημείο αυτής της χώρας [της Σικελίας] ζούσανε Κύκλωπες και Λαιστρυγόνες, μα για αυτούς εγώ δεν μπορώ να πω τίποτα – ούτε όσον αφορά την καταγωγή τους ούτε από πού είχαν έρθει [στη Σικελία] ούτε πού πήγανε, όταν έφυγαν [από αυτήν την τελευταία]. Αρκετά [λοιπόν] είναι όσα οι ποιητές είπανε για αυτούς και ό,τι τυχόν ο καθέναςσχετικώς είναι σε θέση, με οποιονδήποτε τρόπο, να γνωρίζει»¹²⁸.

Στο χωρίο όμως αυτό ο Θουκυδίδης φαίνεται πολύ διστακτικός ως προς την ύπαρξη Κυκλώπων και Λαιστρυγόνων στη Σικελία: Μεταφέρει απλώς μια φήμη, την οποία μάλιστα αρνείται να σχολιάσει και η φήμη αυτή, που οφειλόταν κυρίως σε «ποιητές»,

¹²⁶ *Όδυσσείας* ζ, στ. 4-6.

¹²⁷ Ενδεικτικώς: Ευριπίδου, *Κύκλωψ*, στ. 19.

¹²⁸ Θουκυδίδου, *Ιστορία*, 6. 2.

γιγαντώθηκε κατά τους επόμενους αιώνες: Οι Κύκλωπες θεωρήθηκε πως κατοικούσαν στους πρόποδες της Αίτνας, του γνωστού, δηλαδή, ηφαιστείου και, παράλληλα, ψηλότερου βουνού της Σικελίας¹²⁹, μέσα σε σπηλιές¹³⁰ και τρέφονταν με κτηνοτροφικά προϊόντα¹³¹ και ανθρώπινες σάρκες¹³². Συνολικώς ήτανε περίπου εκατό¹³³. Ο μεταξύ τους *θηριωδέστατος* όμως ήτανε ο Πολύφημος, γιος του Ποσειδώνος. Ήταν πανύψηλος – και από μακριά φαινότανε σαν δέντρο¹³⁴. Επιπλέον, το περίφημο μοναδικό μάτι του φαινότανε σαν τον «δίσκο του Ηλίου»¹³⁵.

Η ονομασία *Κύκλωψ* θεωρείται παράγωγο των λέξεων *κύκλος* και *ᾠψ*¹³⁶, επειδή είχαν ένα μόνο μάτι, κυκλικό, στη μέση του μετώπου¹³⁷. Ξανά, όμως, ας επισημανθεί ότι βάσει των πληροφοριών που παρέχονται από τον Όμηρο, δεν είναι δυνατόν να αποφανθεί κανείς με βεβαιότητα ως προς τον πραγματικό τόπο κατοικίας αυτών των τερατωδών ανθρωποφάγων, των «μαγεύρων του θανάτου», όπως εύγλωττα και εύστοχα χαρακτηρίστηκαν από μεγάλο Αθηναίο ποι-

¹²⁹ Ευριπίδου, *Κύκλωψ*, στ. 298.

¹³⁰ Ευριπίδου, *Κύκλωψ*, στ. 118.

¹³¹ Ευριπίδου, *Κύκλωψ*, στ. 122.

¹³² Ευριπίδου, *Κύκλωψ*, στ. 126.

¹³³ Αθανασίου Σταγειρίτου, *Ωγυγία ή Αρχαιολογία*, μέρος Β' (Βιέννη: Ιωάννης Τσβέκιος, 1815), σ. 224.

¹³⁴ *Αυτόθι*, σσ. 225-226.

¹³⁵ *Αυτόθι*, σ. 226.

¹³⁶ Κ. Ι. Ξάνθη, *Ωγυγία*, σ. 29.

¹³⁷ Ησιόδου, *Θεογονία*, στ. 145.

ητή¹³⁸. Και ίσως η λύση του μυστηρίου αυτού βρίσκεται στους Λαιστρυγόνες ως προς τους οποίους είχε γίνει πιστευτό πως και αυτοί διαβιούσαν «τα πολύ παλιά χρόνια» στη Σικελία.

* * *

Για να ξανάρθουμε όμως στον Οδυσσέα, αυτός, ως γνωστόν, μετά τη «χώρα των Κυκλώπων», βρέθηκε στην Αιολία, «νησί του Αιόλου». Ο εντοπισμός αυτής της τελευταίας είναι –θεωρητικώς έστω– αδύνατος, δεδομένου ότι, σύμφωνα με την περιγραφή του Ομήρου, ήταν νησί πλωτό¹³⁹. Περί τα τέλη της κλασσικής περιόδου, πάντως, θεωρήθηκε πως Αιολία ήταν η *Λιπάρα*, νησάκι λίγο έξω από τη βόρεια ακτή της Σικελίας¹⁴⁰.

Ο Αίολος εξουσίαζε όλα τα ρεύματα του αέρα¹⁴¹ και, αφού φιλοξένησε τον Οδυσσέα και τους συντρόφους του, έβαλε όλους τους ανέμους που θα μπορούσαν να αποτρέψουν τον *πλοῦν* των Κεφαλλήνων προς την πατρίδα τους σε δερμάτινο σάκκο, ώστε αυτοί να γυρίσουν στα σπίτια τους γρήγορα και άνετα¹⁴². Το τι επακολούθησε είναι πασίγνωστο: Οι Κεφαλλήνες, καθώς ο βασιλιάς τους κοιμόταν και ενώ πια αντίκρυζαν την πατρική τους γη, ανοίξαν τον δερμάτινο σάκκο, οι άγριοι άνεμοι ελευτερώθηκαν – με αποτέλεσμα, *εν μέσω θυέλλης* και διαρκώς κινδυ-

¹³⁸ Ευριπίδου, *Κύκλωψ*, στ. 397.

¹³⁹ *Όδυσσείας κ*, στ. 3.

¹⁴⁰ Θουκυδίδου, *Ιστορία*, 3. 88.

¹⁴¹ *Όδυσσείας κ*, στ. 21.

¹⁴² *Όδυσσείας κ*, στ. 25.

νεύοντας να πνιγούν, να ξαναβρεθούν ο Οδυσσεάς και οι σύντροφοί του στο νησί του Αιόλου¹⁴³.

Δύο, όμως, είναι τα προβλήματα που εν προκειμένω τίθενται – εάν κανείς αποδεχτεί ότι Αιολία ήταν η Λιπάρα:

Α'. Για να πλεύσουν από τη Λιπάρα στην Ιθάκη, οι *Κεφαλλῆνες* έπρεπε να περάσουν από το μεταξύ της Σικελίας και της Καλαβρίας Στενό της Μεσσήνης (*Stretto di Messina*). Εκεί, κατά την αντίληψη που έχει επικρατήσει, ήταν η Σκύλλα και η Χάρυβδη. Γιατί δεν γίνεται μνεία αυτών των τεράτων στα σχετικά με την αναχώρηση του στόλου του Οδυσσέα από το νησί του Αιόλου;

Β'. Ο πλους από τη Λιπάρα μέχρι την Ιθάκη κράτησε περισσότερο από εννέα μέρες, ενώ οι καιρικές συνθήκες είχαν, χάρη στον «ασκό του Αιόλου», διαμορφωθεί έτσι, ώστε να είναι ιδεώδεις για τους *Κεφαλλῆνας*: μόνο ο Ζέφυρος, δηλαδή ο δυτικός άνεμος, έπνεε ο οποίος τους έφερε ήρεμα στα Επτάνησα¹⁴⁴. Η διάρκεια του ταξιδιού όμως είναι υπερβολική. Η απόσταση, πράγματι, μεταξύ της Λιπάρας και της Ιθάκης δεν είναι μεγαλύτερη από 270 μίλια: συνεπώς, ο στόλος του Οδυσσέα είχε, με συνεχώς και απολύτως ευνοϊκό άνεμο, μέση ταχύτητα 1,25 κόμβων¹⁴⁵ – κάτι παράλογο.

¹⁴³ *Όδυσσείας κ*, στ. 46-50.

¹⁴⁴ *Όδυσσείας κ*, στ. 25.

¹⁴⁵ Ζίγκφριντ Πύρρου Πετρίδη, *Όδύσσεια. Μία ναυτική έποποιΐα προϊστορικών Ελλήνων εις την Αμερικην* (Αθήνα, 1994), σ.216.

Τι συμβαίνει; Η απάντηση δίνεται χάρη στο ίδιο το κείμενο της Οδύσσειας. Διωγμένοι από τον εξοργισμένο λόγω της ανόητης συμπεριφοράς τους Αίολο, οι *Κεφαλλῆνες* ανοίχτηκαν πάλι στη θάλασσα και, μετά από ταξίδι έξι ημερών, έφτασαν στη χώρα των Λαιστρυγόνων, που ευγλώττως ονομαζόταν *Τηλέπυλος*¹⁴⁶, δηλαδή χώρα με μακρινή πύλη (=πρόσβαση)¹⁴⁷. Ο γεωγραφικός εντοπισμός της Τηλεπύλου είναι σαφής: Βρισκόταν σε περιοχή όπου «βοσκός ο οποίος κοιμάται λίγο μπορεί να έχει δύο μισθούς [την ημέρα]»¹⁴⁸ και, δεδομένου ότι τα ζώα βγαίνουνε για βοσκή, όταν ο καιρός είναι καλός, άρα κυρίως το καλοκαίρι, η επισήμανση αυτή του Ομήρου σημαίνει ότι η Τηλέπυλος ήτανε χώρα βόρεια, από εκείνες όπου τη θερινή περίοδο οι μέρες έχουνε μεγάλη διάρκεια και οι νύχτες πολύ μικρή¹⁴⁹. Πράγματι, το φαινόμενο της «λευκής νύχτας» που χαρακτηρίζει τα καλοκαίρια των βόρειων χωρών ήτανε γνωστό στους Αρχαίους¹⁵⁰. Οι Λαιστρυγόνες άλλωστε επιδίδονταν στην ανθρωποφαγία – και αυτό πλήρως εναρμονίζεται με όσα παραδίδονται από συγγραφείς της περιόδου της Ρωμαϊκής Ειρήνης για τους πληθυσμούς της Βόρειας Ευρώπης. «Τρώνε ακόμα και τα πτώματα των πατέρων τους», μας διαβεβαιώνει ο

¹⁴⁶ *Οδύσσειας κ*, στ. 82.

¹⁴⁷ Η -σύμφωνα με άλλη εκδοχή- χώρα το τείχος της οποίας είχε πύλες που απείχαν πολύ η μία από την άλλη.

¹⁴⁸ *Οδύσσειας κ*, στ. 84.

¹⁴⁹ Πρβλ. το σχόλιο του Γ. Δ. Ζευγώλη στην έκδοση της *Οδύσσειας* από τον εκδοτικό οίκο «Πάπυρος» (αφ. 264, Αθήνα, 1959), σ. 321 (σημ. 1).

¹⁵⁰ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 135.

Στράβων¹⁵¹. Κατά συνέπεια, δεν είναι παράλογο το ότι μόνο το πλοίο του Οδυσσέα σώθηκε από αυτούς τους «τερατώδεις αγρίους»· και αυτό, επειδή ο βασιλιάς της Ιθάκης είχε την πρόνοια να μη μπει στο λιμάνι της Λάμου, πρωτεύουσας της Τηλεπύλου¹⁵². Οι υπόλοιποι Κεφαλλήνες φαγώθηκαν όλοι τους¹⁵³.

Όπως όμως ήδη επισημάνθηκε, οι Λαιστρυγόνες είχε θεωρηθεί ότι ζούσαν κοντά στους Κύκλωπες, που βρίσκονταν στη Σικελία¹⁵⁴. Το γεγονός πάντως ότι η χώρα των πρώτων ήταν σε υψηλό γεωγραφικό πλάτος, δηλαδή σε μεγάλη απόσταση από τον Ισημερινό, *οιουεί* συμπαρασύρει και τους δεύτερους· με άλλα λόγια, και οι Κύκλωπες πρέπει να ζούσαν σε βόρεια χώρα – κάπου στη Βόρεια Ευρώπη. Αυτή άλλωστε η άποψη έχει υιοθετηθεί και από σύγχρονους ερευνητές:

«[Οι] Λαιστρυγόνες... κατά την Οδύσειαν του Ομήρου ήσαν λαόσαγρίων ανθρωποφάγων, γιγάντων, κατοικών εις τας αρκτικάςπεριοχάς... Μεταγενεστέρως τοποθετούνται παρά των Ελλήνων εις Σικελίαν, νοτίως της Αίτνης»¹⁵⁵.

¹⁵¹ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 200.

¹⁵² *Οδυσσείας* κ, στ.95-97.

¹⁵³ *Οδυσσείας* κ, στ.118-132.

¹⁵⁴ Πρβλ. Απολλοδώρου, *Βιβλιοθήκης έπιτομή*, 7. 2.

¹⁵⁵ Σχόλιο του Α. Παπαθεοδώρου στην έκδοση της *Ιστορίας του Πολυβίου από τον οίκο «Πάπυρος»* (τόμ. αρ. 318, Αθήνα, 1963, σ. 1106 [σημ. 2]).

Σε αυτήν την περίπτωση, βέβαια, αναφύονται άλλα ερωτήματα· συγκεκριμένα:

α) Ποιο ήταν, τελοσπάντων, το νησί του Αιόλου;

β) Πώς βγήκε ο στόλος του Οδυσσέα έξω από τη Μεσόγειο, χωρίς να γίνεται καμιά αναφορά σε αυτό από τον Όμηρο;

Ως προς το πρώτο ζήτημα, ήδη επισημάνθηκε ότι –θεωρητικώς τουλάχιστον– η έρευνα δεν έχει νόημα, δεδομένου πως η Αιολία από τον Όμηρο χαρακτηρίζεται ως νησί το οποίο έπλεε¹⁵⁶. Εάν όμως αυτό αφηθεί κατά μέρος, τότε νησί που συγκεντρώνει πιθανότητες να είναι εκείνο του Αιόλου είναι κάποιο από τις (σήμερα ισπανικές) Βαλεαρίδες¹⁵⁷ οι οποίες ήταν γνωστές στους Αρχαίους Έλληνες¹⁵⁸. Έτσι τουλάχιστον, δικαιολογείται ο *πλοῦς* των εννέα (δέκα στην ουσία ημερών) από το νησί του Αιόλου μέχρι τα Επτάνησα¹⁵⁹.

Επιπλέον, το θαλάσσιο ταξίδι τουλάχιστον από τις δυτικές ακτές της Ιβηρικής χερσονήσου μέσω του Στενού του Γιβραλτάρ προς την κεντρική Μεσόγειο δεν παρουσίαζε μεγάλες δυσκολίες στους ναυτίλους εκείνης της εποχής¹⁶⁰· άρα και η έξοδος του Οδυσσέα από τη Μεσόγειο στον Ατλαντικό, στις ανατολικές ακτές του οποίου ήταν οι Κύκλωπες και οι Λαιστρυγόνες, η *εκ νέου* είσοδος στη Μεσόγειο και η άφιξη στην Αιολία καθώς και η δεύτερη έξοδος πάλι στον Ατλαντικό (μέσω του Γιβραλτάρ εξυπακούεται) δεν

¹⁵⁶ *Ὀδυσσεΐας κ*, στ. 3.

¹⁵⁷ Ζ. Π. Πετρούδη, *Ὀδύσσεια...*, σ. 216.

¹⁵⁸ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 144.

¹⁵⁹ Ζ. Π. Πετρούδη, *Ὀδύσσεια...*, σ. 216.

¹⁶⁰ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 144.

παρουσίαζε προβλήματα ιδιαίτερα. Για αυτό και δεν γίνεται μνεία στο ομηρικό κείμενο της διάπλευσης του Στενού του Γιβραλτάρ. Εκτός, βέβαια, εάν αποσιωπήθηκε απλώς *ποιητική άδεια*...

* * *

Μετά τους Λαιστρυγόνες, το πλοίο του Οδυσσέα (το μόνο, όπως είπαμε, που σώθηκε από τον στόλο των Κεφαλλήνων) έφτασε στην Αιαίη, νησί της Κίρκης¹⁶¹. Πληροφορίες σαφείς για την τοποθεσία του δεν δίνονται στην Οδύσσεια· μαθαίνει όμως ο αναγνώστης ότι το *εν λόγω* νησί ήταν απομονωμένο μέσα στην «απέραντη θάλασσα»¹⁶², ότι είχε γκρεμούς και πυκνά δάση¹⁶³ καθώς και πανίδα πλουσιότατη¹⁶⁴. Δεν μπορεί, κατά συνέπεια, να είναι ούτε το *Monte Circeo*, που σήμερα προβάλλεται στην Ιταλία ως «κατοικία της Κίρκης»¹⁶⁵, επειδή αυτό το τελευταίο είναι χερσόνησος, ούτε βέβαια «νησί στα βόρεια της Σικελίας»¹⁶⁶, όπως ήθελαν οι Ρωμαίοι. Εμμέσως, πράγματι, προβάλλονται στο ομηρικό κείμενο στοιχεία βάσει των οποίων μπορεί κανείς να συμπεράνει πως το νησί της Κίρκης δεν ήταν μακριά από την Αμερική· και τα στοιχεία αυτά είναι:

¹⁶¹Οδυσσεΐας κ, στ. 135-136.

¹⁶²Οδυσσεΐας κ, στ. 195.

¹⁶³Οδυσσεΐας κ, στ. 148, 151, 159.

¹⁶⁴Οδυσσεΐας κ, στ. 158, 180, 212.

¹⁶⁵ Σ. Ε. Λυκούδη, λήμμα «Αιαίη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 2^{ος} (Αθήνα: Π. Γ. Μακρής, 1927), σσ. 361-362.

¹⁶⁶Βεργιλίου, *Aeneis*, III, στ. 60-63.

Α'. Το περιβόητο *μῶλυ*, φυτό «θαυματουργό» με ρίζα μαύρη και λευκά λουλούδια¹⁶⁷. Το *μῶλυ* μόνο στην Οδύσσεια αναφέρεται¹⁶⁸ και λογικώς έχει εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η λέξη δεν είναι ελληνική¹⁶⁹. Τι μπορεί να είναι; Κατά πάσα πιθανότητα, πρόκειται για το «αμερικανικό πιπέρι» (*schinus molle*)¹⁷⁰, φυτό ιθαγενές των ξηρών εδαφών της Βόρειας και Νότιας Αμερικής¹⁷¹, με πασιγνώστες θεραπευτικές ιδιότητες¹⁷². Στη γλώσσα Quechua των Αμερινδών του δυτικού τμήματος της Νότιας Αμερικής το φυτό αυτό λέγεται *mulli* (συχνά και *mollli*), με έντονη προφορά του -ll-, οπότε η ηχητική του απόδοση από τον Όμηρο πρέπει να θεωρηθεί ορθή¹⁷³.

Β'. Το ότι μία μόνο μέρα χρειάστηκε στο πλοίο του Οδυσσέα για να φτάσει από το νησί της Κίρκης στη δυτική άκρη του Ωκεανού, εκεί όπου βρισκόταν το βασίλειο του Άδη. Πράγματι, μετά από παραμονή ενός χρόνου στην Αιαίη, ο Οδυσσέας και οι σύντροφοί του μπόρεσαν να φύγουν, για να γυρί-

¹⁶⁷ Οδυσσεΐας κ, στ. 302-305.

¹⁶⁸ Βλ. λήμμα «μῶλυ», στο *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* του Ανέστη Κωνσταντινίδου, τόμ. Γ' (Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης, 1904), σ. 205.

¹⁶⁹ Πρβλ. το σχόλιο του Γ. Δ. Ζευγώλη στην έκδοση της Οδύσσειας από τον εκδοτικό οίκο «Πάπυρος» (αρ. 264, Αθήνα, 1959), σ. 333 (σημ. 1).

¹⁷⁰ Βλ. κυρίως Ε. Mattievich, *Ταξίδι στη μυθολογική κόλαση*, σσ. 159-161.

¹⁷¹ Βλ. www.es.wikipedia.org/wiki/Schinus_molle (28 Ιουλίου 2015).

¹⁷² Ε. Mattievich, *Ταξίδι στη μυθολογική κόλαση*, σσ. 159-161.

¹⁷³ *Αυτόθι*.

σουν στον τόπο τους. Προτού, όμως, να αποδυθούν στην περιπέτεια της επιστροφής, όφειλαν να επισκεφθούν τα «ανάκτορα του Άδη και της φοβερής Περσεφόνης», ώστε να πάρουνε κατάλληλο χρησμό από την ψυχή του μάντη Τειρεσία¹⁷⁴. Τα *εν λόγω* «παλάτια του Κάτω κόσμου» βρίσκονταν, ως γνωστόν, στη μακρινή Δύση, «εκεί όπου τελειώνει ο πόντος ο ακένωτος και ο ουρανός ο γεμάτος άστρα»¹⁷⁵. Για να φτάσει εκεί το πλοίο του Οδυσσέα, έπρεπε να διαπλεύσει τον Ωκεανό, ώστε να φτάσει επιτέλους στις «χαμηλές ακρογιαλιές», όπου βρισκόταν το ιερό δάσος της Περσεφόνης¹⁷⁶.

Αυτό και έγινε. Με βόρειο άνεμο, πράγματι¹⁷⁷, και μετά από ταξίδι όχι μεγαλύτερο από 24 ώρες ο Οδυσσέας και όσοι *Κεφαλλήνες* τού είχαν απομείνει ζωντανοί φτάσανε «εκεί όπου τελειώνει ο βαθύς Ωκεανός»¹⁷⁸. Η χώρα ήτανε πολύ συννεφιασμένη, πολύ σκοτεινή¹⁷⁹ και σε αυτήν τη γη τη γεμάτη ζόφο, ζούσανε οι περίφημες Εσπερίδες και οι φρικαλέες Γοργόνες¹⁸⁰. Κατά συνέπεια, η συγγένεια των παραστάσεων ελληνικών μορφών Γοργόνας με αντίστοιχες που βρέθηκαν στη Νότια Αμερική¹⁸¹ συγκεντρώνει σοβαρές πιθανότητες να μην είναι καθόλου τυχαία...

¹⁷⁴ *Όδυσσείας κ*, στ. 488-495.

¹⁷⁵ Ησιόδου, *Θεογονία*, στ. 736-738.

¹⁷⁶ *Όδυσσείας κ*, στ. 508-509.

¹⁷⁷ *Όδυσσείας κ*, στ. 507.

¹⁷⁸ *Όδυσσείας λ*, στ. 11-13.

¹⁷⁹ *Όδυσσείας λ*, στ. 15.

¹⁸⁰ Ησιόδου, *Θεογονία*, στ. 274-275.

¹⁸¹ Enrico Mattievich, *Ταξίδι στη μυθολογική κόλαση*, σ. 74.

Έχοντας όμως κανείς αυτά υπόψη, και πάλι βρίσκεται μπροστά στο ερώτημα: Ποιο ήταν το νησί της Κίρκης;

Αυτό δεν μπορούμε να το καθορίσουμε με ακρίβεια. Ξέρουμε όμως το ότι βρισκόταν κοντά στην Αμερικανική ήπειρο. Το ότι αυτή η τελευταία είχε θεωρηθεί «χώρα θανάτου» δεν είναι περίεργο. Η οργιώδης βλάστηση ιδίως της Κεντρικής Αμερικής καθώς και βόρειων τμημάτων της Νότιας και σήμερα εκπλήσσει – και προξενεί σημαντικές δυσχέρειες διάβασης ή και διαβίωσης. Ας επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι ακόμα και το 1853 επιστημονική αποστολή που επιχείρησε να διασχίσει τον ισθμό του Παναμά σε μέρος πλάτους μόλις δέκα μιλίων, εγκατέλειψε την προσπάθεια μετά από δέκα έξι μέρες¹⁸²:

«Η γη είναι γεμάτη ρίζες, κλαδιά και λάσπη· και ο άνθρωπος κυριολεκτικώς τσακίζεται από την βαρεία θερμοκρασία που επικρατεί μέσα στο πυκνό δάσος. Τα ρούχα κρέμονται από το σώμα σαν βρεγμένα κουρέλια, μα κανένας δεν μπορεί να τα πετάξει από πάνω του, γιατί το έδαφος είναι γεμάτο αγκάθια και δηλητηριώδη ερπετά. Λόγω της δίψας, η γλώσσα κολλάει στον ουρανίσκο· αλλά το νερό των βάλτων είναι γεμάτο από τα μικρόβια της δυσεντερίας, οπότε οι άνθρωποι δεν μπορούν να το πουν...»¹⁸³.

¹⁸² Örjan Olsen, *Η κατάκτησις της γης. Ιστορία των ανακαλύψεων και εξερευνησέων*. Μετάφραση Νικολάου Βώκου (Αθήνα: Συρόπουλοι και Κ. Κουμουνδουρέας, 1957), σ. 413.

¹⁸³ *Αυτόθι*.

Παρόμοιες ήτανε οι καταστάσεις και στα βουνά της Νότιας Αμερικής:

«Βουνά του άλλου κόσμου, πάγοι που δεν λυώσανε ποτέ, κρύο που έκαιγε σαν τη φωτιά, φόβος και τρόμος. Πολλοί... [Ισπανοί conquistadores] ήτανε ντυμένοι με τομάρια σαν αρκούδες και πάλι κρυώνανε. Πολλοί πεθάνανε. Όσοι περάσανε ζωντανοί εκείνα τα θεόχτιστα βουνά, πέσανε ύστερα σε μέρη χαμηλά, σε ρουμάνια και σε λόγγους ακόμα πιο άγριους, και τους έπνιγε μια ζέστη υγρή. Τα δέντρα και τα βάτα ήτανε μπλεγμένα σαν δίχτυ. Βροχή αιώνια τους έδερνε. Σαπίσανε μέσα στα νερά, μπερδεμένοι στις περιπλοκάδες που τους τυλίγανε σαν φίδια, ζαλισμένοι από τ' αστροπελέκια κι από τα λυσσασμένα στοιχεία. Ματωμένοι από τα βάτα, με το τσεκούρι στο χέρι, κάνανε σε μια μέρα όσον δρόμο παίρνει ο άνθρωπος σε μιαν ώρα. Από ποτάμια θυμωμένα γλυτώνανε, σε πέτρες μυτερές πέφτανε· από κει βγαίνανε, σε βάλτους βουλιάζανε· γυμνοί, ψόφιοι από την πείνα...»¹⁸⁴.

Επιπλέον, η «Λατρεία του Θανάτου» στην οποία επιδίδονταν ορισμένες εθνότητες των Αμερινδών και που μέχρι σήμερα έχει οπαδούς, οι συστηματι-

¹⁸⁴ Φώτη Κόντογλου, *Αδάμαστες ψυχές* (Αθήνα: «Αστήρ» Αλ.& Ε. Παπαδημητρίου, 1962), σ. 115.

κές ανθρωποθυσίες¹⁸⁵ και ακόμη η ανθρωποφαγία¹⁸⁶ είχαν προξενήσει οδυνηρή έκπληξη στους πρώτους Ισπανούς που, από το 1492 και μετά, έφτασαν στον «Νέο κόσμο»¹⁸⁷. Η ομηρική περιγραφή, άλλωστε, της «χώρας εκεί όπου τελείωνε ο ωκεανός» ως τόπου *εν πολλοίς* σκοτεινού, κρύου και υγρού λίγο-πολύ ανταποκρίνεται στις εντυπώσεις των στην Αμερική Ευρωπαίων νεήλυδων.

Κάτι που, στο σημείο αυτό, πρέπει ιδιαίτέρως να τονιστεί είναι το ότι η άφιξη ανθρωπίνων ομάδων από την Ευρώπη σε έδαφος αμερικανικό κατά την προϊστορική περίοδο επιστημονικώς δεν αποκλείεται πια¹⁸⁸. Υπάρχουν, από την άλλη πλευρά, πλήρως αποδεκτές αποδείξεις άφιξης Ελλήνων στην Αμερική κατά την εποχή στην οποία διαδραματίζονται οι περιπέτειες του Οδυσσέα; Όχι· τουλάχιστον *μέχρι στιγμής* δεν υπάρχουν. Και αυτό, διότι ως «αποδείξεις» θεωρούνται τα ευρήματα της αρχαιολογικής σκαπάνης· και τέτοια ευρήματα μέχρι σήμερα δεν έχουν δημοσιευθεί/δημοσιοποιηθεί. Υπάρχουν όμως ισχυρές ενδείξεις· και μία από αυτές είναι το φυτό το ιθα-

¹⁸⁵ Jorge Silva Sifuentes, *El imperio de los cuatro suyos* (Λίμα: Fondo editorial de COFIDE, 1995), σ. 191· Örjan Olsen, *Η κατάκτησις της γης...*, σσ. 422, 424.

¹⁸⁶ Βλ. σχετικώς το σχετικό με τον Χριστόφορο Κολόμβο χωρίο της *Storia d'Italia* του Francesco Guicciardini στον τόμο *Antologia italiana* του Giuseppe Morpurgo (Verona: Mondadori, 1967¹⁵), σ. 247.

¹⁸⁷ C. W. Ceram, *Θεοί, τάφοι και σοφοί*. Μετάφραση στα ελληνικά Α. Πάγκαλου (Αθήνα: Γεμεντζόπουλος, 1960), σ. 326-327.

¹⁸⁸ Samuel M. Wilson, *The Archaeology of the Caribbean* (Cambridge University Press, 2007), σ. 1.

γενές της Αμερικής που ήδη αναφέρθηκε, το *μῶλυ*, μνεία του οποίου γίνεται στα Ομηρικά Έπη. Υπάρχουν όμως και άλλες. Στη γλώσσα Quechua, πράγματι, των ιθαγενών του Περού ο «πατέρας» λέγεται *tayta*¹⁸⁹, ενώ η «μητέρα» *mama* και *mamay*¹⁹⁰. Και οι δύο λέξεις ευχερώς ανακαλούν στη μνήμη αντίστοιχες αρχαιοελληνικές, όπως *τάτα, τατᾶς* (και *τέττα*¹⁹¹), *ἄττα, πάππας*¹⁹², που σημαίνουν «πατέρας» ή και «μεγαλύτερος στην ηλικία φίλος»: επίσης τα ουσιαστικά *μάμμα, μάμμη* (= μητέρα)¹⁹³ καθώς και το ρήμα *μαμμᾶν*, η σημασία του οποίου είναι *αἰτεῖν ἄρτον* (ἐπὶ νηπίων). Και οι λέξεις αυτές όμως ας θεωρηθούν απλές ενδείξεις, επειδή βρίσκονται, με την ίδια ή παραπλήσια έννοια, σε πολλές αρχαίες γλώσσες.

Ἐνδειξη ισχυρότατη όμως ελληνικής προϊστορικής παρουσίας στην Αμερική αποτελεί η λέξη με την οποία οι Αζτέκοι του Μεξικού ονόμαζαν τους ναούς τους: *teocalí* (=οίκος του θεού)¹⁹⁴. Το πρώτο συνθετικό, *teo*, ευχερώς αναγνωρίζεται ως η ελληνική λέξη *θεός*. Το εκπληκτικό όμως είναι η απόδοση του *οίκου* με τον όρο *καλ(ιά)* (<καλύπτω [κατά πάσα πιθανότητα]), που στα Αρχαία Ελληνικά είχε χρησιμο-

¹⁸⁹ C. E. Malaga, *Manual de la lengua Quechua al Castellano* (Λίμα: Mercurio, 1981), σ. 65 (λήμμα « padre »).

¹⁹⁰ *Αυτόθι*, σ. 57 (λήμμα « madre »).

¹⁹¹ *Ιλιάδος Δ*, στ. 412.

¹⁹² Βλ. λήμμα «τέττα» στο *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης του Ανέστη Κωνσταντινίδου*, τόμ. Δ' (Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης, 1907), σ. 323.

¹⁹³ *Αυτόθι*, λήμματα «μαμμᾶν» και «μάμμη», τόμ. Γ', σ. 54.

¹⁹⁴ C. W. Ceram, *Θεοί, τάφοι και σοφοί*, σ. 328.

ποιηθεί για την ονομασία της κατοικίας γενικώς και των ναών ιδιαιτέρως¹⁹⁵. Όλοι, από τα σχολικά μας χρόνια, θυμόμαστε την περίφημη απάντηση του Μαντινίου των Δελφών στον Ιουλιανό:

*εἶπατε τῷ βασιλεῖ, χαμαὶ ἔπεσε δαίδαλος ἀυλά.
οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύβαν, οὐ μάντιδα δάφνην,
οὐ παγὰν λαλέουσαν. ἀπέσβετο καὶ λάλον ὕδωρ*¹⁹⁶.

Αυτή η *καλύβα* του Φοίβου σε συνδυασμό με το *teocali* των Αζτέκων συνιστά πρόκληση για ευρύτερη έρευνα του όλου ζητήματος... δεδομένου, μάλιστα, ότι η ρίζα *-cal-* στη γλώσσα των Αζτέκων σημαίνει γενικώς τον «οἶκο», το «σπίτι»¹⁹⁷. Στο θρησκευτικό σύστημα αυτών των τελευταίων άλλωστε καιρία θέση κατείχε ο Quetzalcoatl, «θεός της καλωσύνης» και «της προόδου, υλικής και πνευματικής»¹⁹⁸. Αυτός ήτανε «λευκός και με μεγάλη γενειάδα», σύμφωνα με ορισμένη εκδοχή της παράδοσης· αλλά κάποια στιγμή προτίμησε να εγκαταλείψει την Αμερική στην οποία κυριαρχούσαν πια οι «δυνάμεις του κακού». Εξαφανίστηκε λοιπόν στην «ανατολική θάλασσα», δηλαδή τον Ατλαντικό ωκεανό. Υποσχέθηκε όμως στους

¹⁹⁵ Βλ. λήμματα «καλιὰ» και «καλιάς» στο *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* του Ανέστη Κωνσταντινίδου, τόμ. Β' (Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης, 1902), σ. 582.

¹⁹⁶ Γεωργίου Κεδρηνού, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, Ρ 304a.

¹⁹⁷ Ιγνάσιο Μπερνάλ, «Η προϊσπανική εποχή», στο συλλογικό έργο *Συνοπτική Ιστορία [του] Μεξικού*. Μετάφραση Αμαλίας Ρούβαλη και Νίκου Πρατσίνη (Αθήνα: Πρεσβεία του Μεξικού, 1983^ο), σσ. 44.

¹⁹⁸ *Αυτόθι*, σ. 20.

πιστούς του πως κάποτε θα επέστρεφε μαζί με «λευκούς ανθρώπους με γένεια», προκειμένου να επιτελέσει μία «αγαθοποιό μεταρρύθμιση» και να ξαναμπεί επικεφαλής του «λαού του»¹⁹⁹. Ευχερώς αντιλαμβάνεται κανείς ότι και αυτή η θρησκευτικού χαρακτήρα παράδοση ιδιαίτερος διευκόλυνε τους Ισπανούς όταν, το 1519, έφτασαν στο Μεξικό²⁰⁰.

Οιονεί ομολογος άλλωστε του Quetzalcoatl των Αζτέκων ήταν ο Viracocha των Ίνκας του Περού. Και αυτός ήταν «θεός αγαθός», δημιουργός του κόσμου και της ανθρωπότητας, λευκός, μεσαίου αναστήματος, ο οποίος, αφού επιτέλεσε το έργο του στην Αμερική, εξαφανίστηκε «περπατώντας πάνω στη θάλασσα», δίνοντας όμως την υπόσχεση πως έμελλε να «επιστρέψει σε περίοδο αναταραχής, προκειμένου να βάλει και πάλι τάξη στους ανθρώπους»²⁰¹. Η γενειάδα του Viracocha μπορεί να θεωρηθεί *ειδοποιός διαφορά* μεταξύ της *εν λόγω* θεότητας και των Αμερινδών που, ως γνωστόν, είναι αγένειοι. Άλλωστε, πριν ακόμα από τους Ίνκας, ισχυρή ήταν η παράδοση των αυτοχθόνων της Νότιας Αμερικής η σχετική με «ανθρώπους γιγάντιους, λευκούς και με γενειάδες», όντων «πέρα και πάνω από τον χρόνο», που είχαν κτίσει τα «υπέροχα μεγαλιθικά οικοδομήματα»²⁰², τα οποία θυμίζουμε τα κυκλώπεια της Ελλάδας.

¹⁹⁹ L. Millones, *Perù colonial...*, σ. 17.

²⁰⁰ ÖtjanOlsen, *Η κατάκτησις της γης...*, σσ. 425-426.

²⁰¹ Jorge Silva Sifuentes, *El imperio de los cuatro suyos*, σσ. 35-36· πρβλ. Luis Millones, *Perù colonial...*, σ. 70.

²⁰² Luis K. Watanabe, *Culturas preincas del Perú* (Λίμα: Fondo Editorial de COFIDE, 1995), σ. 259· Jorge Silva Sifuentes, *El imperio de los cuatro suyos*, σ. 134.

Αργότερα, μετά την κατάκτηση της Αμερικής από τους Ισπανούς (*Conquista*), αναγνωρίστηκε ότι οι *εν λόγω* Λευκοί ήταν Ευρωπαίοι²⁰³ και το γεγονός ότι σήμερα ακριβώς με τον όρο αυτόν, *Wiraqocha* (όπως γράφεται με την τωρινή ορθογραφία), χαρακτηρίζονται στη γλώσσα *Quechua* οι ευγενείς, οι αριστοκράτες (*caballeros* κατά την εύστοχη ισπανική έκφραση)²⁰⁴, εύλογη προξενεί την υποψία ότι το εξουσιαστικό κοινωνικό στρώμα στο Περού των *Ίνκας* ήταν λευκοί.

Είναι πασιγνώστο ότι ο θρύλος του *Viracocha* βοήθησε σημαντικά τον *Francisco Pizarro* στην κατάκτηση του Περού κατά τις αρχές της δεκαετίας του 1530. Το μικρό στράτευμά του περιλάμβανε ελάχιστους πραγματικούς πολεμιστές και ένας από αυτούς ήταν Έλληνας, Πέτρος ο Κρητικός (*Pedro di [de] Candia*), ειδικός στο πυροβολικό, που συνοδεύταν από τον φίλο του Γιώργο τον Έλληνα (*Jorge Griego*), ο οποίος αποδείχτηκε αριστοτέχνης στην κατασκευή της πυρίτιδας. Όταν λοιπόν ο *Pedro de Candia* πάτησε το πόδι του στην επικράτεια των *Ίνκας*, φορώντας τη λαμπρή του πανοπλία και μένοντας ατάραχος στα θηριώδη αιλουροειδή (*pumas*) που τον περιτριγύρισαν, η όλη εμφάνιση και συμπεριφορά του έκανε τους *ιθαγενείς* να πιστέψουν ότι ήταν ο *Viracocha* αυτοπροσώπως που επέστρεφε στη Νότια Αμερική, για να δώσει τέλος στον εμφύλια σύγκρουση από την οποία τότε αυτή σπαρασσόταν²⁰⁵.

²⁰³ Luis Millones, *Perù colonial...*, σ. 70.

²⁰⁴ C. E. Malaga, *Manual de la lengua Quechua al Castellano*, σ. 16 (λήμμα « *caballero* »).

²⁰⁵ L. Millones, *Perù colonial...*, σ. 63· πρβλ. Φώτη Κόντογλου, *Αδάμαστες ψυχές*, σ. 109.

Θα ήτανε λάθος όμως να πιστέψει κανείς πως η αναμονή «λευκών θεών από τα ανατολικά» αφορούσε μόνο τους ιθαγενείς του Μεξικού και του Περού. Ακριβώς το αντίθετο· στην πραγματικότητα αυτή η θρησκευτικού χαρακτήρα αναμονή υπήρξε λιγοπολύ γενικευμένη. Όταν ο Χριστόφορος Κολόμβος έφτασε, τον Οκτώβριο του 1492, στο νησί Guanahani, οι Αμερινδοί υποδέχτηκαν αυτόν και τους συντρόφους του ως θεούς:

«Το μόνο τους αίσθημα απέναντι στους νεοφερμένους ήταν θαυμασμός και λατρεία. Κάποιος παμπάλαιος θρύλος, που ήταν ζωντανή παράδοση σ'όλες τις φυλές από εδώ ως το Μεξικό, τη Γουατεμάλα και το Περού, είχε ξυπνήσει μέσα τους μια προσδοκία: Περιμένουν τα Παιδιά του Ήλιου, θεϊκά πλάσματα που θα έρχονταν απ' την Ανατολή και θα τους χάριζαν αμέτρητη ομορφιά και χαρά...»²⁰⁶.

Και σύμφωνα με μαρτυρία του ίδιου του Κολόμβου:

«Ευχαριστούσαν το Θεό, έπεφταν χάρη, σήκωναν τα χέρια τους προς τον ουρανό και μας προσκαλούσαν να αποβιβασθούμε...»²⁰⁷.

* * *

²⁰⁶ J. Wassermann, *Χριστόφορος Κολόμβος. Ο Δον Κιχώτης του ωκεανού*. Μετάφραση Γιάννη Λάμψα (Αθήνα: Οι Φίλοι του Βιβλίου, 1945), σ. 76.

²⁰⁷ *Αυτόθι*.

Και πάλι, η συνέχεια της Οδύσσειας είναι *εν προκειμένω* γνωστή. Μετά την επίσκεψη του *βασιλιά των Κεφαλλήνων* και των συντρόφων του στα «σκοτεινά παλάτια του Θανάτου»²⁰⁸, που –ας το ξαναθυμηθούμε– βρίσκονταν κοντά στις ακτές του Ωκεανού²⁰⁹, αυτοί επέστρεψαν στην Αιαίη, νησί της Κίρκης. Για να το κάνουν αυτό, βασίστηκαν κυρίως στο «ρεύμα μέσα στον Ωκεανό»²¹⁰, δηλαδή στο Ρεύμα του Κόλπου (Gulf Stream). Στην Αιαίη η Κίρκη έδωσε οδηγίες στον Οδυσσέα όσον αφορά την επιστροφή του στα ελληνικά νερά – συγκεκριμένα τον τρόπο με τον οποίο θα του ήταν δυνατό να αντιμετωπίσει τους θανάσιμους κινδύνους που απέρρεαν από την ύπαρξη των Σειρήνων, της Σκύλλας και της Χάρυβδης καθώς και από τις συνέπειες ενδεχόμενης αρπαγής, στο νησί Θρινακία, ζώων που ανήκαν στον θεό Ήλιο²¹¹.

Ο Οδυσσέας, ως γνωστόν, συμμορφώθηκε με τις οδηγίες της Κίρκης: έτσι, γλύτωσε από τις Σειρήνες²¹², πέρασε ανάμεσα στη Σκύλλα και τη Χάρυβδη με τις λιγότερες δυνατές απώλειες²¹³ και έφτασε, επιτέλους, στη Θρινακία²¹⁴. Εκεί όμως το πλοίο του Οδυσσέα αναγκάστηκε, λόγω των ανέμων, να μείνει περισσότερο καιρό από όσο είχε αρχικώς υπολογιστεί – με αποτέλεσμα οι σύντροφοί του να βρεθούν στην ανάγκη να σκοτώσουν και να φάνε ζώα από τα κο-

²⁰⁸ *Ὀδυσσεΐας λ.*

²⁰⁹ *Ὀδυσσεΐας λ.*, στ. 21.

²¹⁰ *Ὀδυσσεΐας λ.*, στ. 639 και *μ.*, στ. 1.

²¹¹ *Ὀδυσσεΐας μ.*, στ. 37-141.

²¹² *Ὀδυσσεΐας μ.*, στ. 165-200.

²¹³ *Ὀδυσσεΐας μ.*, στ. 201-259.

²¹⁴ *Ὀδυσσεΐας μ.*, στ. 261-262.

πάδια του Ηλίου²¹⁵. Ο τελευταίος εξοργίστηκε και ζήτησε εκβιαστικώς εκδίκηση από τον Δία, τονίζοντας πως θα σταματούσε να φωτίζει τον κόσμο και θα κατέβαινε στον Άδη να φωτίζει τους νεκρούς²¹⁶. Έτσι, ο Δίας με κεραυνό βύθισε το καράβι του βασιλιά της Ιθάκης· μόνο ο Οδυσσεάς σώθηκε, ο οποίος, αφού ξαναπέρασε από το θαλάσσιο στενό της Σκύλλας και της Χάρυβδης²¹⁷, τελικώς κατάφερε, πιασμένος σε «μεγάλο ξύλο» που είχε απομείνει από το ναυάγιο του πλοίου του, να φτάσει στην Ωγυγία (*Ωγυγίη*)²¹⁸, νησί της Καλυψούς, «θεάς φοβερής»²¹⁹.

* * *

Η Ωγυγία είναι ένα από τα ελάχιστα μέρη, από όσα αναφέρονται στην Οδύσεια, το οποίο μπορεί να καθοριστεί με ακρίβεια· και αυτό χάρη στον Πλούταρχο: Η Ωγυγία, μας διευκρινίζει ο *εν λόγω* αρχαίος συγγραφέας, είναι νησί δυτικά της Βρεταννίας, στο οποίο μπορεί κανείς να φτάσει μετά από θαλάσσιο ταξίδι πέντε ημερών· κοντά του βρίσκονταν άλλα τρία νησιά. Και από αυτήν, την Ωγυγία, μπορούσε κανείς να διαπεραιωθεί στη μεγάλη ήπειρο που περιέκλειε τον Ατλαντικό ωκεανό, εάν αποδεικνυόταν ικανός να πλεύσει με πλοίο κωπήλατο απόσταση πέντε χιλιάδων σταδίων σε θάλασσα «βαρεία, λασπερή», που την

²¹⁵ *Οδυσσεΐας* μ, στ. 325-365.

²¹⁶ *Οδυσσεΐας* μ, στ. 383-384.

²¹⁷ *Οδυσσεΐας* μ, στ. 430-446.

²¹⁸ *Οδυσσεΐας* η, στ. 244.

²¹⁹ *Οδυσσεΐας* μ, στ. 449.

ανατάρασαν [ισχυρά] ρεύματα²²⁰. Βέβαιο ήτανε, πάντως, ότι τα[προς τον Ατλαντικό] παράκτια μέρη της «μεγάλης ηπείρου» (: Αμερικής) τα κατοικούσαν Έλληνες, συγκεντρωμένοι στις ακτές μεγάλου κόλπου²²¹.

Η «βαρεία» και «λασπερή» θάλασσα, που αναταράσσεται και περιβάλλεται από ρεύματα, ευθέως παραπέμπει στη μεγάλη περιεκτικότητας σε αλάτι *Σαργαθάλασσα* (*Mar de los Sargazos* στα ισπανικά), στον βόρειο Ατλαντικό, μεταξύ 20° και 40° βορείου πλάτους και 35° και 75° δυτικού μήκους²²². εκεί αφθονούν όχι μόνο τα ψάρια (ιδίως τα χέλια) αλλά και το –άγνωστο στη Μεσόγειο– φύκι σάργασο (*sargasum*), η πυκνή ύπαρξη του οποίου ακόμα και τώρα δυσχεραίνει την εκεί ναυσιπλοΐα. Επιπλέον, στη Σαργαθάλασσα βρίσκεται και η (Μεγάλη) Βερμούδα, που όχι παράλογα έχει ταυτιστεί με την Ωγυγία²²³.

Απόδειξη για την ορθότητα της ταύτισης του νησιού της Καλυψούς με τη Βερμούδα ανιχνεύεται στο ίδιο το ομηρικό κείμενο. Την Ωγυγία, πράγματι, «νησί μακρινό»²²⁴, τη χωρίζανε από οποιονδήποτε κατοικημένο τόπο «κύματα αμέτρητα», «θάλασσα ατελείωτη»²²⁵. άρα δεν μπορεί να βρισκόταν στη Μεσό-

²²⁰ Πλουτάρχου, *Περί τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῶ κύκλω τῆς σελήνης*, 941a-b.

²²¹ Πλουτάρχου, *Περί τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῶ κύκλω τῆς σελήνης*, 941b.

²²² Θ. Κωνσταντινίδου, λήμμα «Σαργαθάλασσα», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 21^{ος} (Αθήνα: Πυρσός, 1933), σ. 561.

²²³ Ζίγκφριντ Πύρρον Πετρίδη, *Ὀδύσεια...*, σ. 239.

²²⁴ *Ὀδυσσεΐας ε*, στ. 55.

²²⁵ *Ὀδυσσεΐας ε*, στ. 54, 100-101

γειο. Επιπλέον –κάτι που έχει μεγάλη σημασία- η εν λόγω απέραντη θάλασσα περιγράφεται ως *ιοειδής*²²⁶, δηλαδή σκοτεινόχρωμη²²⁷· και, πράγματι, ο ωκεανός συχνά προσλαμβάνει χρώμα που καταλήγει να θυμίζει εκείνο του αίματος: *οἶνοψ*²²⁸. Αντιθέτως, η γύρω από τις ελληνικές χώρες θάλασσα εξαρχής χαρακτηριζόταν *γλαυκή*²²⁹, δηλαδή «λαμπερή και γαλάζια», «σιλιπνή γαλαζοπράσινη» – και παρέμενε τέτοια ακόμα και σε περίπτωση τρικυμίας²³⁰. Και την αντίθεση αυτήν, του Ατλαντικού ωκεανού ως προς τη Μεσόγειο, μας τη δίνει περιγραφή, που αποδίδεται στο ίδιο τον Κολόμβο:

«Ποτέ η θάλασσα δεν ήταν τόσο τρομερή, τόσο θεόρατη, τόσο αφρισμένη· έμοιαζε με **αίμα** και κόχλαζε σαν καζάνι πάνω σε πελώρια φωτιά. Και ποτέ ο ουρανός δεν είχε όψη τόσο απαίσια: Έκαιγε σαν φούρνος και ξερνούσε τόσο φλογερούς κεραυνούς, ώστε κάθε στιγμή κυττούσα μήπως είχανε πάρει φωτιά τα πανιά και τα κατάρτια μου»²³¹.

Να και άλλη περιγραφή τυφώνα του Ατλαντικού, γραμμένη από αξιωματικό αγγλικού σκάφους κατά την προτελευταία δεκαετία του 18^{ου} αι.:

²²⁶ *Ὀδυσσεΐας ε*, στ. 56.

²²⁷ Βλ. Λήμμα «ἴον» στο *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* του Ανέστη Κωνσταντινίδου, τόμ. Β', σ. 531.

²²⁸ *Ὀδυσσεΐας ε*, στ. 132.

²²⁹ *Ἰλιάδος Π.* στ. 34.

²³⁰ Ησιόδου, *Θεογονία*, στ. 440.

²³¹ J. Wassermann, *Χριστόφορος Κολόμβος...*, σσ. 174-175.

«... Ανέβηκα στην κουβέρτα, γιατί άρχιζε η βάρδια μου. Μα ποιος μπορεί να παραστήσει το τι είδα; Ό,τι και να γράψω, δε θα μπορέσω να δώσω [ούτε] μια μικρή ιδέα. Σκοτάδι πίσσα. Η θάλασσα, σαν να καιγότανε από τη φουρτούνα, έβγαζε φίδια. Τα νερά σηκώνόντανε ψηλά σαν αληθινά βουνά, βουνά μεγάλα, όχι χαμόβουνα, θεόρατα κάστρα από νερό. Ο αέρας μούγκριζε πιο δυνατά από τ'αστροπελέκια (δεν αφηγούμαι φαντασίες). Και, για περισσότερον αγριισμό, στον αγέρα ξεσπούσανε κάτι φοβερές μαβιές αστραπές. Το κακόμοιρο το καράβι πάλευε με απελπισία, τριζοβολώντας ολάκερο και βογκώντας σε κάθε χτύπημα που του κατέβαζε κείνη η σιδερένια θάλασσα»²³².

Η διαφορά μεταξύ της άγριας και τρομερής αυτής φουρτούνας στις «θάλασσες τις παγωμένες, τις μελανές κι ατελείωτες σαν το [ίδιο το] χάος» και του «ήμερου, πρασινογάλαζου ελληνικού πελάγους» μα και, γενικώς, της Μεσογείου είναι καταφανής²³³. Και βέβαια, έχοντας κανείς αυτά υπόψη, μπορεί να συμπεράνει και το πού διαδραματίστηκαν οι περιπέτειες του Οδυσσέα, αφότου έφυγε από το νησί της Κίρκης και μέχρι να φτάσει σε εκείνο της Καλυψούς...

* * *

²³² Φώτη Κόντογλου, *Αδάμαστες ψυχές*, σ. 102.

²³³ *Αυτόθι*, σ. 103.

Όπως ήδη έχει τονιστεί, κατά την ύστερη περίοδο των Αρχαίων Χρόνων επικράτησε η άποψη πως όλα αυτά (Ξειρήνες, Σκύλλα και Χάρυβδη, τα παθήματα λόγω της συμπεριφοράς στη Θρινακία) είχαν γίνει στις γύρω από την Κάτω Ιταλία και τη Σικελία θάλασσες²³⁴. Η λέξη *λαϊλαψ*, όμως, που από τον Όμηρο χρησιμοποιείται για να δηλωθεί η τρικυμία που λυσσομανούσε γύρω από τη Θρινακία²³⁵, δηλώνει ανεμοστρόβιλο²³⁶, μάλλον άγνωστο στη Μεσόγειο. Είναι, πράγματι, χαρακτηριστικό ότι η λέξη αυτή στην κλασική μορφή των Αρχαίων Ελληνικών δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ από τους πεζογράφους – μόνο από ποιητές σαν τον Όμηρο²³⁷. Λαίλαπες έχει σε θάλασσες όπου ο ναυτίλος δεν μπορεί να δει στεριά· μόνο ουρανό και θάλασσα²³⁸. Και αυτό μόνο σε ωκεανό μπορεί να συμβεί και όχι σε κλειστές θάλασσες όπως οι δικές μας. Για αυτό άλλωστε, ήδη από τις πρώιμες φάσεις των Αρχαίων Χρόνων, η διάκριση μεταξύ ωκεανού και (λοιπής) θάλασσας ήταν σαφέστατη²³⁹.

Και να γιατί, σε αντίθεση με τη γενικευμένη τάση, μεγάλος γεωγράφος των Αρχαίων Χρόνων έδωσε

²³⁴ Ενδεικτικώς : Λιβανίου, *Μονωδία ἐπὶ Ἰουλιανῶ*, 27.

²³⁵ *Ὀδυσσεΐας* μ, στ. 400.

²³⁶ Βλ. τη μετάφραση του Γ. Δ. Ζευγώλη στον τόμο αρ. 264 του εκδοτικού οίκου «Πάπυρος» (Αθήνα, 1959), σ. 411.

²³⁷ Βλ. το λήμμα «*λαϊλαψ*» τόσο στο *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* του Ανέστη Κωνσταντινίδου, τόμ. Γ', σ. 7 όσο και στο *Μέγα Λεξικόν ὅλης τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* του Δ. Δημητράκου, τόμ. Ε' (Αθήνα: Ελληνική Παιδεία, 1964), σ. 4242.

²³⁸ *Ὀδυσσεΐας* μ, στ. 404.

²³⁹ Ενδεικτικώς: Ησιόδου, *Θεογονία*, στ. 131-134.

περιεκτική αλλά πληρέστατη εξήγηση των περιπετειών του Οδυσσέα με τις Σειρήνες, τη Σκύλλα και τη Χάρυβδη κ.τ.λ.:

«Αυτά που έπαθε ο Οδυσσέας στον [Ατλαντικό] ωκεανό εξιστορούνται [από τον Όμηρο] υπό το κάλυμμα του μύθου. Και αυτές οι μυθοπλασίες είναι ό,τι [κατεξοχήν] προσπαθεί να επιτύχει ο ποιητής. Οι αυξομειώσεις των νερών [του Ωκεανού π.χ.] του έδωσαν την ευκαιρία να πλάσει το παραμύθι της Χάρυβδης, που [βέβαια] δεν είναι εντελώς πλάσμα της φαντασίας του Ομήρου αλλά διασκευή όσων οι ναυτικοί αφηγούνται σχετικώς με τον Σικελικό πορθμό...»²⁴⁰.

Πράγματι, στο Στενό της Μεσοήνης (*Stretto di Messina*) επικρατούν συνήθως ισχυρότατα ρεύματα, τα οποία μέχρι σήμερα προκαλούν φόβο στους ναυτικούς μας. Τι πιο απλό λοιπόν από το να μεταφερθεί ο εκεί κίνδυνος από την Μεσόγειο στον Ατλαντικό και να πάρει τη μορφή του μύθου της Σκύλλας και της Χάρυβδης;

Η ορθότητα, όμως, του συλλογισμού του μεγάλου γεωγράφου σχετικώς με τον εξωκεανισμό του Οδυσσέα καταφαινεται και από τη συνέχεια της ομηρικής διήγησης...

²⁴⁰Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 43.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΟΔΙΑΠΛΟΥΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Στην Ωγυγία, ως γνωστόν, ο Οδυσσεύς έμεινε πάνω από επτά χρόνια – αιχμάλωτος του έρωτα που ένοιωθε για αυτόν η Καλυψώ. Τελικά, αφού οι θεοί σε συνέλευσή τους αποφάσισαν να τον διευκολύνουν να γυρίσει στην πατρίδα του²⁴¹, η Καλυψώ του επέτρεψε να φτιάξει πρόχειρο πλοίο και να πλεύσει προς τα ανατολικά.

Τι πλοίο ήταν αυτό; Στο ομηρικό κείμενο περιγράφεται ως *σχεδίη*²⁴² και *σχεδίη/σχεδιάσημαίνει «σχεδόν πλοίο»*²⁴³, με άλλα λόγια «πρόχειρο πλοίο»²⁴⁴. Το ότι ήτανε πλοίο και όχι αυτό που σήμερα

²⁴¹ *Όδυσσειας ε*, στ. 1-159.

²⁴² *Όδυσσειας ε*, στ. 33, 163.

²⁴³ *Σχεδόν>σχεδίη/σχεδιά*. Βλ. R. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, τόμ. 2 (Leiden-Βοστώνη: Brill, 2009), λήμμα «σχεδιά», σ. 1435.

²⁴⁴ Λήμμα «σχεδιά», στο *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης του Ανέστη Κωνσταντινίδου*, τόμ. Δ' (Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης, 1907), σ. 271.

νοείται ως «σχεδιά» (=σάλι²⁴⁵) καταφαίνεται από το ότι είχε *ἴκρια*²⁴⁶, δηλαδή κατάστρωμα²⁴⁷. Και με τέτοιο πλοίο, πρόχειρα φτιαγμένο αλλά οπωσδήποτε μεγάλο²⁴⁸, βεβαίως μπορούσε να κάνει το μέσα στη «σκοτεινή και συννεφιασμένη θάλασσα»²⁴⁹ περίπου εικοσαήμερο ταξίδι έως τη Σχερία, χώρα των Φαιάκων²⁵⁰, όπου θα έπαιρναν τέλος οι περιπέτειές του και από όπου θα μπορούσε επιτέλους να φτάσει στην Ιθάκη, πατρίδα του.

Άρα το ζήτημα τώρα πια έγκειται στην ταύτιση της Σχερίας των Φαιάκων...

* * *

Φεύγοντας από την Ωλυγία, ο Οδυσσέας, ως γνωστόν, έπλεε από τα δυτικά προς τα ανατολικά· και σύμφωνα με τις οδηγίες της Καλυψούς φρόντιζε να έχει τον αστερισμό της Μεγάλης Άρκτου πάντοτε προς τα αριστερά του²⁵¹. Επί δέκα επτά μερόνυχτα το ταξίδι του

²⁴⁵ Βλ. λήμμα «σχεδιά» στο *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής Γλώσσης* του Δ. Δημητράκου, τόμ. Η' (Αθήνα: Ελληνική Παιδεία, 1964), σ. 6460.

²⁴⁵ *Όδυσσεΐας μ*, στ. 404.

²⁴⁶ *Όδυσσεΐας ε*, στ. 252.

²⁴⁷ Λήμμα «ἴκρια», στο *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης* του Ανέστη Κωνσταντινίδη, τόμ. Β', σ. 524.

²⁴⁸ *Όδυσσεΐας ε*, στ. 163.

²⁴⁹ *Όδυσσεΐας ε*, στ. 281.

²⁵⁰ *Όδυσσεΐας ε*, στ. 34.

²⁵¹ *Όδυσσεΐας ε*, στ. 273-275· πρβλ. Ζίγκφριντ Πύρρου Πετροΐδη, *Οδύσεια. Μία ναυτική έποποιΐα προϊστορικῶν Ελλήνων εις τὴν Αμερικὴν* (Αθήνα, 1994), σ.182-199.

ήτανε ήρεμο²⁵². έτσι, κατά τη δέκατη όγδοη ημέρα ήτανε πια σε θέση να αντικρύξει τα βουνά της Σχεριάς²⁵³, χώρας των Φαιάκων²⁵⁴. Ακριβώς τότε όμως ο *πολύτροπος* *Όδυσσεύς* υποβλήθηκε σε νέα βάσανα. Ισχυρότατη τρικυμία πράγματι, την οποία είχε προκαλέσει ο Ποσειδώνας, διέλυσε το καράβι του²⁵⁵. και αυτός με πολλή μεγάλη δυσκολία κατόρθωσε τελικώς να σωθεί στην ξηρά μετά από τριήμερη πάλη με κύματα μαύρα²⁵⁶, «βαρειά, φοβερά και πελώρια»²⁵⁷.

Η συνέχεια είναι γνωστή: Ο Οδυσσεάς βρέθηκε στις εκβολές ενός «ωραίου ποταμού», που «ηχούσαν από τα θαλάσσια κύματα»²⁵⁸, σε σημείο «πολύ καλό», προφυλαγμένο από τους ανέμους και στο οποίο δεν υπήρχαν βράχια²⁵⁹. Βγήκε λοιπόν από τη θάλασσα, μπήκε σε δάσος κοντά στην κοίτη του ποταμού αυτού και βρήκε προσωρινό καταφύγιο κάτω από δυο δέντρα με «την ίδια ρίζα». Εκεί τον συνάντησε η Ναυσικά, κόρη του βασιλιά των Φαιάκων, Αλκινόου, και τον οδήγησε στο παλάτι του πατέρα της όπου βρήκε θερμή φιλοξενία και του δόθηκε η δυνατότητα να επιτελέσει τον *νόστον*, δηλαδή την επιστροφή στην πατρίδα του.

Κατά συνέπεια και πάλι αναδύεται μέγα το ερώτημα: Ποια ήτανε η Σχερία, χώρα των Φαιάκων;

²⁵² *Όδυσσεΐας ε*, στ. 278.

²⁵³ *Όδυσσεΐας ζ*, στ.8.

²⁵⁴ *Όδυσσεΐας ε*, στ.279.

²⁵⁵ *Όδυσσεΐας ε*, στ.286-369.

²⁵⁶ *Όδυσσεΐας ε*, στ. 353.

²⁵⁷ *Όδυσσεΐας ε*, στ. 367.

²⁵⁸ *Όδυσσεΐας ε*, στ. 460.

²⁵⁹ *Όδυσσεΐας ε*, στ. 442-443.

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό θεωρείται ευχερής, αλλά δεν είναι. Εδώ και αιώνες πράγματι έχει γίνει πιστευτό πως Σχερία είναι η Κέρκυρα²⁶⁰. Η άποψη αυτή όμως έχει πια εγκαταλειφθεί²⁶¹...

... Ενώ παράλληλα η ταύτιση των Κερκυραίων με τους Φαίακες έχει απορριφθεί ήδη από την εποχή της «Ρωμαϊκής Ειρήνης». Κατά τον 1^ο μ.Χ. αι. πράγματι ο όρος *Φαίακες* σήμαινε ανθρώπους «παραδομένους στις ηδονές»²⁶², σχεδόν «φαύλους»²⁶³, οπωσδήποτε «μακάριους»²⁶⁴ χαρακτηριστικός εκπρόσωπος των οποίων υπήρξε ο Επίκουρος²⁶⁵. Δεν μπορεί, κατά συνέπεια, να ταυτιστούν με τους Κερκυραίους· και αυτό ακόμη περισσότερο τεκμηριώνεται από το τοπωνύμιο *Σχερία*, έτυμον του οποίου είναι η λέξη *σχερός*, που σημαίνει «ακτή, αιγιαλός»²⁶⁶. Σχερία

²⁶⁰ Ενδεικτικώς: Θουκυδίδου, *Ιστορία*, 1. 25· Βιργιλίου, *Aeneis*, III, στ. 291.

²⁶¹ Λήμμα «Scheria», *The Oxford Classical Dictionary* (Oxford University Press, 2012⁴), σ. 1325· προβλ.Γερ. Δ. Καψάλη, λήμμα «Φαίακες», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 23^{ος} (Αθήνα: «Πυρσός», 1933), σ. 777.

²⁶² Ηρακλείτου, *Όμηρικά προβλήματα*, 69. 7.

²⁶³ Ηρακλείτου, *Όμηρικά προβλήματα*, 79. 9.

²⁶⁴ Ενδεικτικώς: Γερ. Δ. Καψάλη, λήμμα «Φαίακες», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 23^{ος}, σ. 777.

²⁶⁵ Ηρακλείτου, *Όμηρικά προβλήματα*, 79. 2.

²⁶⁶ Robert Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, τόμ.2 (Leiden-Βοστώνη: Brill, 2009), σ. 1436.

λοιπόν είναι «ακτή συνεχής» ή και «ήπειρος»²⁶⁷, που βρίσκεται στο τέλος της «τρικυμιάδους θάλασσας»²⁶⁸ και την οποία, κατά συνέπεια, χωρίζει από την «κλασσική» Ελλάδα «πέλαγος πολυτάραχο»²⁶⁹. Έτσι, οι Φαίακες, κάτοικοι της Σχερίας, ζούσαν εκεί «απομονωμένοι από τους άλλους ανθρώπους»²⁷⁰. Η Κέρκυρα όμως είναι πολύ κοντά στην Ήπειρο· μόλις πράγματι απομακρυνθεί κανείς από αυτή, γρήγορα φτάνει «στις ακτές της Ηπείρου, στη Χαονία και το Βουθρωτό»²⁷¹, μέρη της Ηπείρου κατοικημένα από τα «πανάρχαια χρόνια»²⁷².

Έτσι, προκειμένου κανείς να καταλάβει τι ήταν οι Φαίακες, πρέπει να στηριχτεί σε πηγές των Αρχαίων Χρόνων· και τα σχετικά κείμενα είναι *ευπροκειμένω* σαφή: Οι Φαίακες ήταν λαός της Ιβηρικής Χερσονήσου.

* * *

Πράγματι, μαρτυρίες της παρουσίας και δράσης του Οδυσσέα στις τωρινές Ισπανία και Πορτογαλία σώζονταν πολλές κατά τους τελευταίους π.Χ. αιώνες:

«Στην Ιβηρία υπάρχει πόλη που ονομάζεται Οδύσσεια και ιερό της Αθηνάς καθώς και

²⁶⁷ Λήμμα «*ἐπισχερῶ*», Robert Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, τόμ. 1 (Leiden-Βοστώνη: Brill, 2009), σ. 446.

²⁶⁸ *Ὀδυσσεΐας* ζ, στ. 204.

²⁶⁹ *Ὀδυσσεΐας* η, στ. 78.

²⁷⁰ *Ὀδυσσεΐας* ζ, στ. 205.

²⁷¹ Βιργιλίου, *Aeneis*, III, στ. 291-293.

²⁷² Ενδεικτικώς: Βασιλείου Κυράνη, *Ἑλληνο-Ἡπειρωτικά*, τόμ. Α' (Θεσσαλονίκη: Μαϊάνδρος, 1990), σσ. 157, 182, 321.

πάμπολλα άλλα κατάλοιπα της εκεί περιπλάνησης όχι μόνο του Οδυσσέα μα και άλλων που είχαν επιβιώσει από τα δεινά του Τρωικού πολέμου»²⁷³.

Ποια όμως μπορεί να είναι εκείνη η πόλη που είχε το όνομα του βασιλιά της Ιθάκης; Εδώ απάντηση δίνεται από την παράδοση. Ως *έτυμον* πράγματι του τοπωνυμίου «Λισσαβών» (*Lisboa*) έχει προταθεί η λέξη *Ulixes*, λατινική μορφή του ονόματος *Όδυσσεύς*²⁷⁴ και αυτό αναφέρεται ακόμη και σε ταξιδιωτικούς οδηγούς²⁷⁵.

Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι την εποχή της Ρωμαϊκής Ειρήνης η Λισσαβώνα, πόλη στις εκβολές του Τάγου, λεγόταν *Ulyssippo*²⁷⁶ (με -y- και όχι -i-, προφανώς διότι στα ελληνικά το *Όδυσσεύς* γράφεται με -υ-). Και η σημασία πάντως που γρήγορα προσέλαβε η πόλη αυτή οφειλόταν όχι μόνο στο καλό φυσικό της λιμάνι αλλά και στο χρυσό και τις πολύτιμες πέτρες που παρέσυρε και έφερνε στις εκβολές του ο Τάγος²⁷⁷. Πάνω τέλος από τα κοντά στην *Ulyssippo* ακρωτήρια βρίσκονταν οι «παλαιοί Τούρδουλοι και τα οχυρωμένα πολισίματά τους»²⁷⁸.

Οι *εν λόγω* «Παλαιοί Τούρδουλοι» (*Turduli veteres*) ήταν εγκαστημένοι στο κεντρικό και βόρειο

²⁷³ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 149.

²⁷⁴ Μάνου Δ. Βατάλα, λήμμα «Λισσαβών», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 16^{ος} (Αθήνα: Πυρσός, 1931), σ. 173.

²⁷⁵ Ενδεικτικώς: *Les guides bleus Michelin, Portugal, Madère* (Παρίσι, 1970), σ. 81.

²⁷⁶ Πομπωνίου Μέλα, *De chorographia*, 3. 6.

²⁷⁷ Πομπωνίου Μέλα, *De chorographia*, 3. 6.

²⁷⁸ Πομπωνίου Μέλα, *De chorographia*, 3. 6.

τιμήμα της σημερινής Πορτογαλίας και ήταν φύλο συγγενές άλλων Τουρδούλων, που αυτοί διαβιούσαν στα νότια της Ιβηρικής χερσονήσου· και όλοι αυτοί οι Τούρδουλοι συγγένευαν με τους Τουρδητανούς, οι οποίοι αποτελούσαν τον πληθυσμό της τωρινής Ανδαλουσίας²⁷⁹. Αυτοί οι τελευταίοι ήταν λαός ιδιαίτερος πολιτισμένος και ακριβώς λόγω του πολιτιστικού τους επιπέδου, μετά την από τους Ρωμαίους κατάκτηση της Ιβηρίας, εκλατινίστηκαν γρήγορα και σχεδόν ολοκληρωτικά²⁸⁰.

Λογικώς έχει υποστηρικθεί ότι ο πολιτισμός των Τουρδητανών ήτανε αποτέλεσμα του μεγάλου πλούτου της χώρας τους²⁸¹. Πράγματι, η Ιβηρική χερσόνησος γενικώς και η Τουρδητανία, δηλαδή η σημερινή Ανδαλουσία ιδιαίτερος παρήγαν τότε μεγάλες ποσότητες μετάλλων – και μάλιστα αργύρου και χρυσού²⁸². Ακόμα και τα παχυνιά για τα ζώα τους οι Τουρδητανοί τα έφτιαχναν από ασήμι²⁸³. Αυτό, σε συνδυασμό με το ότι ειδικώς η Τουρδητανία ήτανε πολύ εύφορη, άρα πλούσια και σε γεωργικά προϊόντα²⁸⁴, είχε καθοριστικώς συμβάλει στο να θεωρείται

²⁷⁹ Α. Θ. Σαμοθράκη, λήμματα «Τούρδουλοι παλαιοί», «Τούρδουλοι» και «Τουρδητανοί», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 23^{ος} (Αθήνα: Πυρσός, 1933), σ. 151.

²⁸⁰ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 151.

²⁸¹ Πολυβίου, *Ιστορία*, 34. 9.

²⁸² Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 146-149 και C 151· Πολυβίου, *Ιστορία*, 10.10.11, 10.38.7 και 34.9 .

²⁸³ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 151.

²⁸⁴ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 150-151.

η Ιβηρία «χώρα ονειρεμένη», «αστείρευτο θησαυροφυλάκιο της φύσης»²⁸⁵.

Την Τουρδητανία όριζαν δύο ποταμοί, ο Άνας, που σήμερα λέγεται Guadiana, και ο Βαϊτις²⁸⁶, δηλαδή ο Gualdaquivir, στον οποίο εύστοχα είχε δοθεί η εύγλωττη προσωνυμία *Αργυροῦς*²⁸⁷. Ο Βαϊτις (Gualdaquivir) αρχικώς λεγόταν *Ταρτησσός*, ενώ η μεταξύ των εκβολών του και εκείνων του Άνα/Guadiana χώρα *Ταρτησίδας*²⁸⁸ και σήμερα πια είναι βέβαιο ότι ο όρος *Θαρσίς*²⁸⁹, μνεία του οποίου γίνεται στην Παλαιά Διαθήκη, δεν είναι παρά η *Ταρτησίδας*²⁹⁰, πηγή ακένωτη πλούτου, και όχι η Ταρσός της Μικράς Ασίας, όπως παλαιότερα πιστευόταν. Πράγματι, υπήρχε και πόλη *Ταρτησσός*, πρωτεύουσα ακριβώς της *Ταρτησίδας*²⁹¹.

Τελικά, η Ταρτησσός έδωσε το όνομά της σε ολόκληρη την πέρα από τις Στήλες του Ηρακλέους (:

²⁸⁵ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 147.

²⁸⁶ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 148.

²⁸⁷ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 148.

²⁸⁸ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 148.

²⁸⁹ *Ιωνάς*, 1:3· πρβλ. *Γένεσιν*, 10: 4.

²⁹⁰ *The Oxford Classical Dictionary*, λήμμα «Tartessus», σ. 1433· Παν. Ι. Μπρατσιώτη, λήμμα «Θάρσεις», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. 12^{ος} (Αθήνα: Πυρσός, 1930), σ. 455· πρβλ. Βασ. Μουστάκη, *Λεξικό της Αγίας Γραφής* (Αθήνα, 1955), λήμμα «Θαρσίς», σ. 72.

²⁹¹ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 148.

Γιβραλτάρ) ακτή της νότιας Ιβηρίας²⁹². Η μεγάλη της ακμή τοποθετείται στην περίοδο 750-550 π.Χ.²⁹³, αλλά βέβαια η πορεία προς αυτήν την ακμή είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα²⁹⁴. Τα πλούτη των κατοίκων της, *Ταρτησίων*, ήτανε ξακουστά σε «ολόκληρη την οικουμένη»²⁹⁵ και το βιοτικό τους επίπεδο αντικείμενο μίμησης των άλλων ιβηρικών λαών²⁹⁶.

Με λίγα λόγια, τον πληθυσμό της Ταρτησσοῦ αποτελούσαν αρχαίοι αυτόχθονες της Ιβηρικής κερσονήσου. Είχαν τη φήμη ανθρώπων «σοφών», με γλώσσα γραμματικώς επεξεργασμένη και αξιόλογη λογοτεχνική παράδοση²⁹⁷. Επιπλέον, έχει σημασία το ότι οι *Ταρτήσσιοι* διατηρούσαν πολύ καλές σχέσεις με τους Έλληνες. Ένας βασιλιάς τους, ο Αργανθώνιος, υποδέχτηκε θερμά τους Φωκαείς που έφτασαν κάποτε στη χώρα του και τους κάλεσε να εγκατασταθούν μόνιμως εκεί²⁹⁸. Όσον αφορά εξάλλου τη *Λυσιτανίαν*, δηλαδή το βόρεια από τον Τάγο ποταμό μέρος της σημερινής Πορτογαλίας²⁹⁹, η ελληνική επίδραση ανιχνευόταν ισχυρότατη: Οι *Λυσιτανοί* παντρεύονταν και επιδίδονταν σε «αγώνες οπλικούς, γυμνικούς και

²⁹² Lionel Casson, *The Ancient Mariners. Seafarers and Sea Fights of the Mediterranean in Ancient Times* (Λονδίνο: Victor Gollancz, 1959), σ. 71.

²⁹³ *The Oxford Classical Dictionary*, λήμμα «Tartessus», σ. 1433.

²⁹⁴ *Αυτόθι*.

²⁹⁵ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 139.

²⁹⁶ Πολυβίου, *Ιστορία*, 34. 9.

²⁹⁷ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 139.

²⁹⁸ Ηροδότου, *Ιστορίαι*, 1. 163.

²⁹⁹ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 152.

ιππικούς όπως ακριβώς και οι Έλληνες»³⁰⁰, ενώ ειδικώς εκείνοι που ζούσαν κοντά στις όχθες του *Δουρίου ποταμού* (σήμερα: Douro) είχανε ήθη σχεδόν όμοια με εκείνα των Λακεδαιμονίων³⁰¹. Και αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι ζωντανή παρέμενε σε όλη την έκταση της Ιβηρίας η ανάμνηση των εκεί κατορθωμάτων του Ηρακλέους³⁰². Υπήρχε μάλιστα η παράδοση πως εκεί είχαν εγκατασταθεί μονίμως ορισμένοι από τους συντρόφους του³⁰³, ενώ είναι γνωστό ότι τα Πυρηναία πήραν το όνομά τους από φίλη του ήρωα και ημίθεου που εκεί ξεψύχησε³⁰⁴.

* * *

Οι πληροφορίες είναι πολλές· οι παραδόσεις επίσης. Όλες τους όμως οιονεί συγκλίνουν στο ότι οι Φαίακες ήταν οικονομικώς πανίσχυροι³⁰⁵ και ναυτικοί άριστοι³⁰⁶. Κατά συνέπεια (και έχοντας κανείς υπόψη του όλα τα *ανωτέρω*), εφόσον η πόλη τους ήτανε κοντά στις εκβολές ποταμού, ο ποταμός αυτός πρέπει να είναι ο Τάγος· άρα στις εκβολές αυτού του τελευταίου πετάχτηκε ο Οδυσσέας από τα μαύρα³⁰⁷, μεγά-

³⁰⁰ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 155.

³⁰¹ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 154.

³⁰² Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 150· Σιλίου Ιταλικού, *Punica*, I, στ. 271-273.

³⁰³ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, C 157.

³⁰⁴ Σιλίου Ιταλικού, *Punica*, III, στ. 415-441. Πρβλ. Ν. Σ. Λιβαδά, λήμμα «Πυρήνη», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 20^{ός} (Αθήνα: Πυρσός, 1932), σ. 909.

³⁰⁵ Ενδεικτικώς: *Όδυσσείας η*, στ. 84-94.

³⁰⁶ *Όδυσσείας ζ*, στ. 270-272.

³⁰⁷ *Όδυσσείας ε*, στ. 353.

λα³⁰⁸ και πολύ δυνατά κύματα του Ατλαντικού ωκεανού³⁰⁹. Αυτό άλλωστε μαρτυρείται και από την ίδια την παράδοση των Πορτογάλων αναφορικός με την ίδρυση της πρωτεύουσάς τους:

«Εποχή λαβυρινθώδης· [και] ο ιδρυτής της Λισσαβώνας Οδυσσέας δεμένος στο κατάρτι του караβιού...»³¹⁰

Υπάρχει όμως και άλλο στοιχείο ενισχυτικό της άποψης της σχετικής με την άφιξη του Οδυσσέα στις εκβολές του Τάγου: Η κοίτη αυτού του τελευταίου ήτανε, τους Αρχαίους Χρόνους, τόσο πλούσια σε πολύτιμα μέταλλα, ώστε να θεωρείται ποταμός «ισάξιος του Πακτωλού»³¹¹. Και *last but not least*: ο ίδιος ο Χριστόφορος Κολόμβος, γυρίζοντας το 1493 από την Αμερική στην Ευρώπη, έπεσε πάνω σε θύελλες που τελικώς τον έφεραν κοντά στις εκβολές ακριβώς του Τάγου³¹².

* * *

Στο σημείο αυτό επιβάλλεται γενική ανακεφαλαίωση: Οι Φαίακες ήτανε πάμπλουτοι και ναυτίλοι ανυπέροβλητοι. Η ερμηνεία της μεγάλης οικονομικής τους

³⁰⁸ *Ὀδυσσεΐας ε*, στ. 393, 402, 429, 461.

³⁰⁹ Πρβλ. Ζ. Π. Πετρίδη, *Ὀδύσσεια...*, σσ. 199-200.

³¹⁰ Dominique de Roux, *Le cinquième Empire* (Παρίσι: Pierre Belfond, 1977), σ. 409.

³¹¹ Σιλίου Ιταλικού, *Punica*, I, στ. 234.

³¹² *Αυτόθι*, σ. 362· πρβλ. Will Durant, *Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού*, τόμ. Στ'. Μετάφραση Νικ. Κ. Παπαρρόδου (Αθήνα: Αφοί Συρόπουλοι & Κ. Κουμουνδουρέας, 1959), σ. 311.

ισχύος προσφέρεται από τον «χρυσόφορο Τάγο»³¹³ και όσον αφορά τα ταχύτατα καράβια τους, οι ίδιοι επαίρονταν πως «δεν είχαν ούτε κυβερνήτη ούτε πηδάλιο». Από μόνα τους τα «μαγικά» πλοία των Φαίακων γνώριζαν όλες τις χώρες και δεν υπήρχε περίπτωση να υποστούν την παραμικρή ζημιά από τυχόν θαλασσοταραχή³¹⁴.

Αυτοί λοιπόν οι θαλασσοκράτορες Φαίακες περιέβαλαν τον Οδυσσέα με φροντίδες σχεδόν στοργικές. Όμως, ούτε είχαν πάρει μέρος στον Τρωικό πόλεμο ούτε ο Αλκίνοος, βασιλιάς τους, γνώριζε προσωπικώς τον Οδυσσέα. Μόνο η φήμη των κατορθωμάτων και περιπετειών αυτού του τελευταίου είχε φτάσει στα αυτιά τους. Πώς είναι λοιπόν δυνατόν να ταυτιστεί η Σχερία με την Κέρκυρα; Ο βασιλιάς των Κεφαλλήνων πράγματι περιέγραψε στους Φαίακες τα νησιά του Ιονίου, που αποτελούσαν το βασίλειό του, σαν αυτοί να τα αγνοούσαν τελείως³¹⁵, ενώ η απόσταση της Ιθάκης από την Κέρκυρα δεν είναι μεγαλύτερη από 80 μίλια³¹⁶. Επιπλέον, κατηγορηματικώς δήλωσε ότι η πατρίδα του, δηλαδή η Ιθάκη, ήτανε μακριά³¹⁷, με αποτέλεσμα αυτός να μη ξέρει κανένα από όσους διαβιούσαν στη χώρα των Φαίακων³¹⁸, οι οποίοι, με τη σειρά τους, είχανε -ή έστω προσποιούνταν πως είχανε³¹⁹- πολύ αμυδρή γνώση των ελληνι-

³¹³ Σιλίου Ιταλικού, *Punica*, I, στ. 155.

³¹⁴ *Όδυσσεΐας θ*, στ. 556-563.

³¹⁵ *Όδυσσεΐας ι*, στ. 21-28.

³¹⁶ *The Oxford Classical Dictionary*, λήμμα «Scheria», σ. 1325.

³¹⁷ *Όδυσσεΐας ι*, στ. 18.

³¹⁸ *Όδυσσεΐας η*, στ. 24-26.

³¹⁹ Πρβλ. *Όδυσσεΐας ν*, στ. 113.

κών χωρών³²⁰. Είναι φανερό δηλαδή ότι πρόκειται για φιλέλληνες αυτόχθονες της Ιβηρικής χερσονήσου...

Και κάτι ακόμα - καταληκτικώς: Η Κέρκυρα δεν έχει ορμητικούς ποταμούς, τα νερά των οποίων να συγκρούονται παταγωδώς με τα κύματα της θάλασσας³²¹. Ακριβώς το αντίθετο : ιδίως η Κερκυραϊκή θάλασσα, που βρέχει τις ανατολικές παραλίες του νησιού, σπανίως είναι ταραγμένη και οπωσδήποτε δεν σηκώνονται εκεί κύματα «πελώρια», «μαύρα», ικανά να διαλύσουνε –έστω και- ξύλινα καράβια³²². Είναι γνωστό τέλος ότι στην Κέρκυρα δεν έχουν επιτευχθεί αρχαιολογικά ευρήματα της εποχής που περιγράφεται στα Ομηρικά Έπη. Παρά τις προσπάθειες ταύτισης της Παλαιοκαστρίτσας με τη χώρα των Φαιάκων³²³, η Κέρκυρα «έκανε την είσοδό της στην Ιστορία», μόνο αφότου αποικίστηκε από τους Κορινθίους το 734 π.Χ.³²⁴

Ως προς τον Οδυσσέα πάντως, τα υπόλοιπα είναι ευρέως γνωστά. Οι Φαίακες τον έβαλαν σε «πλοίο μαγικό»³²⁵, που «ούτε το πιο γρήγορο πουλί

³²⁰ *Ὀδυσσεΐας* η,στ. 319-321.

³²¹ Σχετικώς με τους ποταμούς της Κέρκυρας: Λεωνίδα Ι. Κούβαρη, *Νέα εικονογραφημένη γεωγραφία. Ατλας της Ελλάδος*, τόμ. Δ' (Αθήνα: Αφοί Συρόπουλοι & Κ. Κουμουνδουρέας, 1964), σσ. 738.

³²² Σχετικώς με την Κερκυραϊκή θάλασσα: *αυτόθι*, σ. 736.

³²³ *Grèce* (Γενεύη-Παρίσι-Μόναχο: Nagel, 1977), σ. 854.

³²⁴ *Αυτόθι*, σ. 846· πρβλ. Κ. Bædeker, *Griechenland. Handbuch für Reisende* (Λειψία: KarlBædeker, 1904), σ. 254.

³²⁵ ... *One of the magical Phaeacian ships...* (*The Oxford Classical Dictionary*, λήμμα «Scheria», σ. 1325.)

δεν θα μπορούσε να το ακολουθήσει»³²⁶, ενώ ο βασιλιάς της Ιθάκης, ξαπλωμένος στο πρυμναίο κατάστρωμα, ήτανε παραδομένος σε ύπνο βαθύτατο που «έμοιαζε με θάνατο»³²⁷, όπως –περιέργως³²⁸- είχε προβλέψει ήδη κατά την παραμονή της αναχώρησής του από τη Σχερία ο βασιλιάς των Φαιάκων³²⁹. Μετά από ταξίδι μιας νύχτας το ταχύτατο πλεούμενο έφτασε στην Ιθάκη και άφησε τον -ακόμη κοιμισμένο- Οδυσσέα στο εκεί λιμάνι του Φόρκυνος³³⁰. Ο *νόστος* είχε πια συντελεστεί· ο βασιλιάς της Ιθάκης βρισκόταν πια στην πατρίδα του, αφού είχε περιπλανηθεί «σε ολόκληρο τον κόσμο» επί «εκατόν είκοσι μήνες» μετά από την άλωση της Τροίας³³¹. Η επιστροφή όμως αυτή, ως γνωστόν, δεν σήμαινε παρά νέες περιπέτειες για τον Οδυσσέα...

³²⁶ *Όδυσσείας* ν,στ. 86-87.

³²⁷ *Όδυσσείας* ν,στ. 79-80.

³²⁸ Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με αυτόν τον ύπνο βλ. στο έργο του Ζ. Π.Πετρίδη, *Όδύσσεια...*, σσ. 242-243.

³²⁹ *Όδυσσείας* η,στ. 318-319.

³³⁰ *Όδυσσείας* ν,στ. 95-113.

³³¹ Θεοκρίτου, *Χάριτες ἢ Τέρων*, στ. 51-52.

ΣΑΝ ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ο Ευγένιος Βούλγαρις (1716-1806), κορυφαία μορφή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού³³², έκανε σε έργο του που δύσκολα μπορεί κανείς σήμερα να βρει, υπαινιγμό σαφέστατο: ... και ό νέος (ώς λέγουσι)κόσμος, ή Αμερική³³³. Αυτό το ως λέγουσι και μάλιστα μέσα σε παρένθεση δεν είναι παρά κομπή και συγκεκαλυμμένη ειρωνεία: «όπως πιστεύουν», «όπως νομίζουν».

Με λίγα λόγια, ο Βούλγαρις ήτανε σε θέση να γνωρίζει ό,τι παρουσιάστηκε στις προηγούμενες σελίδες αυτού του πονήματος· και αυτό, επειδή υπήρξε ο μοναδικός Νεοέλληνας που έγινε ποτέ δεκτός ως ε-

³³²Κ. Ι. Δυοβουνιώτη, λήμμα «Βούλγαρης ή Βούλγαρις, Ευγένιος», *Μεγάλη ΕλληνικήΕγκυκλοπαιδεία*, τόμ. 7^{ος} (Αθήνα: Πυρσός, 1929), σσ. 621-622· Μιχ. Περάνθη, *Ελληνική Πεζογραφία*, τόμ. Β' (Αθήνα: Εκδόσεις έργων Περάνθη, α.έ.), σσ. 5-7.

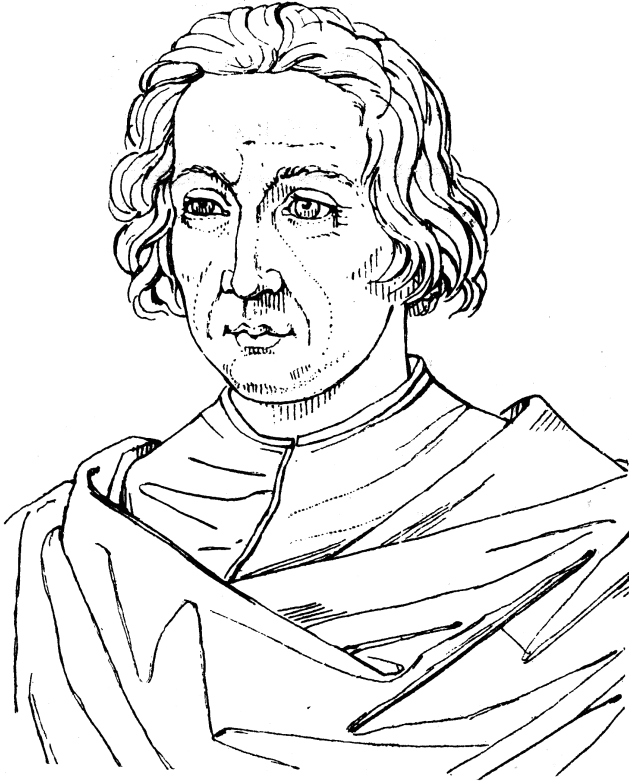
³³³Ευγενίου του Βουλγάρεως, *Στοχασμοί εις τούς παρόντας κρισίμους καιρούς, του Κράτους του Όθωμανικου* (Πετρούπολη, 1791 [1792;]. Φωτοαναστατική επανέκδοση στην Αθήνα: Κ. Χ. Σπανός, 1996), σ. 36.

ταίρος της περίφημης Royal Society του Λονδίνου³³⁴. Η Royal Society, τώρα, είναι μία από τις απολήξεις του ρεύματος, η αρχή του οποίου εντοπίζεται, πριν ακόμα από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης κατά το 1453, στον Μιστρά και ειδικώς στην επιστημονική *φρατρίαν* που είχε ιδρύσει εκεί ο Γεώργιος Πλήθων³³⁵.

Αλλά βέβαια η μελέτη του ρεύματος αυτού, που αλληγορικά απεικονίστηκε από τον Κωνσταντίνο Μπρουμίδα στη «Ροτόντα» του Καπιτωλίου των Ηνωμένων Πολιτειών, είναι κάτι πολύ πέρα από τα όρια του *ανά χειρας* πονήματος...

³³⁴ Αναστασίου Δ. Διονυσόπουλου, «Η κοσμολογία στο πλαίσιο της οντολογίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», *Μνημοσύνη* (Αθήνα), τόμ. ΙΘ' (2013), σσ.611-612.

³³⁵ Silvia Ronchey, *L'enigma di Piero. L'ultimo bizantino e la crociata fantasma nella rivelazione di un grande quadro* (Μιλάνο: BUR Rizzoli, 2010³), σ. 25.

Χριστόφορος Κολόμβος

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

ΠΗΓΕΣ

Αβιηνού, *Oramaritima*.

(<http://www.thelatinlibrary.com/>)

Απολλοδώρου, *Βιβλιοθήκη Β΄ Βιβλιοθήκης Έπιτομή*.
(Εκδ. «Κάκτος».)

Αριστοτέλους, *Μετεωρολογικά· Περί ούρανοῦ*. (Εκδ.
«Πάπυρος».)

Αριστοφάνους, *Τππῆς*. (Εκδ. «Πάπυρος».)

Βιργιλίου, Aeneis. (Εκδ. Loeb και μτφρ. Θ. Δ.
Τασόπουλου [Αθήνα, 1964].)

Δίωνος Χρυσσοστόμου, *Περί βασιλείας Δ΄*. (Εκδ. Loeb.)

Ευναπίου, *Βίοι φιλοσόφων και σοφιστῶν*. (Εκδ.
«Κάκτος».)

Ευριπίδου, *Κύκλωψ· Φοίνισσαι*. (Εκδ. «Πάπυρος».)

Ηρακλείτου, *Όμηρικά προβλήματα*. (Εκδ. «Κάκτος».)

Ηροδότου, *Ιστορία*. (Εκδ. « LesBelles Lettres »,
«Πάπυρος».)

ΗΣιόδου, *Θεογονία*. (Εκδ. «Πάπυρος».)

Θεοκρίτου, *Χάριτες ἢ Ἰέρων*. (Εκδ. Loeb.)

Θουκυδίδου, *Ιστορία*. (Oxford Classical Texts.)

Ιουλιανού αυτοκράτορος, *Συμπόσιον ἢ Κρόνια*. (Εκδ.
«Κάκτος».)

Κατούλλου, *Carmina*. (Κάτουλλος. Ένας ποιητής για
όλες τις εποχές. Εισαγωγή-κείμενο-μετάφραση:
Λ. Μ. Τρομάρας, Υπηρεσία Δημοσιευμάτων
Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης,
1980.)

Κεδρηνού, Γεωργίου, *Σύνοψις ιστοριῶν*. (Εκδοση του
Immanuel Bekker.)

Λιβανίου, *Μονωδία ἐπὶ Ἰουλιανῶ*. (Εκδ. «Κάκτος».)

Λουκιανού, *Νιγρίνος*. (Εκδ. «Πάπυρος».)

Ξενοφώντος, *Πόροι ἢ περὶ προσόδων*. (Εκδ. Loeb.)

Ομήρου, *Ἰλιάς· Ὀδύσσεια*. (Oxford Classical Texts·
μτφρ. Ιακώβου Πολυλά, Αργύρη Εφταλιώτη,
Γ.Δ. Ζευγώλη.)

Πλάτωνος, *Κριτίας· Τίμαιος· Φαίδων*. (Εκδ. «Πάπυρος».)

Πλουτάρχου, *Βίοι παράλληλοι* (Άλκιβιάδης, Σερτώριος)·
*Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς
σελήνης*. (Εκδ. Loeb.)

Πλινίου του πρεσβυτέρου, *Naturalis Historia*. (Εκδ.
Loeb.)

Πολυβίου, *Ιστορία*. (Εκδ. «Πάπυρος».)

Πομπωνίου Μέλα, *De chorographia*.
(<http://www.thelatinlibrary.com>.)

Σενέκα, *Medea*. (Εκδ. Loeb.)

Σιλίου Ιταλικού, *Punica*. (Εκδ. Loeb.)

Στράβωνος, *Γεωγραφικά*. (Εκδ. «Πάπυρος».)

Επίσης:

Βουλγάρεως, Ευγενίου, *Στοχασμοὶ εἰς τοὺς
παρόντας κρισίμους καιροὺς, τοῦ Κράτους τοῦ
Ἰθωμανικοῦ*, Πετρούπολη, 1791 (ἢ 1792).
Φωτοαναστατική επανέκδοση στην Αθήνα: Κ.
Χ. Σπανός, 1996.

Δάντη, *La divina Commedia*. (Έκδ. του οίκου Mondadori. Επιμέλεια του Dino Provenzal, τόμ. I-III, 1965-1967.)

Saint-Hilaire, Jules Barthélemy, *Météorologie d'Aristote...*, Παρίσι: Librairie de La-
drange και A. Durand, 1865.

Vasari, Giorgio, *Le vite dei più eccellenti pittori, scultori e architetti*, Ρώμη: Newton, 2013⁸
(πρώτη έκδοση: 1550).

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Ι. Λεξικά και εγκυκλοπαίδειες

Beekes, Robert, *Etymological Dictionary of Greek*,
τόμ. 1- 2, Leiden-Βοστώνη: Brill, 2009.

Δημητράκου, Δ., *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής
Γλώσσης*, τόμ. Α' -Θ' Αθήνα: Ελληνική Παι-
δεία, 1964.

Hale, J. R. *Encyclopaedia of the Italian
Renaissance*, Λονδίνο: Thames and Hudson,
1989.

Κωνσταντινίδου, Ανέστη, *ΜέγαΛεξικόν
της ΈλληνικηςΓλώσσης*, τόμ.Α' -Δ',
Αθήνα: Ανέστης Κωνσταντινίδης, 1901-1907.

Liddell, Henry George και Scott, Robert, *A Greek-
English Lexicon*, Οξφόρδη: Clarendon Press,
1996.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία, τόμ. 1-24, Αθήνα:
Π. Γ. Μακρής, «Πυρσός», 1926-1934.

Μουστάκη, Βασιλείου, *Λεξικό της Αγίας Γραφής*,
Αθήνα, 1955.

Ραγκαβή, Αλεξάνδρου Ρ., *Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς
Ἀρχαιολογίας*, τόμ. Α'-Β', Αθήνα: Ανέστης
Κωνσταντινίδης, 1888-1891.(Φωτοαναστατική
ανατύπωση: «Ἐπικαιρότητα».)

The Oxford Classical Dictionary, Oxford
University Press, 2012⁴.

Ἐπίσης:

Campanini, G.-Carboni G., *Vocabolario latino-
italiano, italiano-latino*, Τουρίνο-Μιλάνο-
Ρώμη-Νάπολη-Κατάνη-Παλέρμο: G. B.
Paravia, 1961⁶.

Diccionario de Español para extranjeros, Μαδρίτη:
Ediciones SM, 2002².

Le petit Robert, 1977³⁷.

Malaga, C. E., *Manual de la lengua Quechua al
Castellano*, Λίμα: Mercurio, 1981.

II. Ἔργα γενικά

Αντωνιάδου, Αντωνίου Ιω., *Γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος καὶ*

τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν μετὰ περιγραφῆς τῶν
ἀπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης ἑλληνικῶν
παροικιῶν, Αθήνα: Βλαστός, 1888.

Carli, Enzo και Dell'Acqua, GianAlberto, *Storia
dell'arte*, τόμ.Ι-ΙΙΙ, Bergamo: Istituto Italiano
d'arti grafiche, 1966- 1969.

Decharme, P. ,*Μυθολογία της Αρχαίας Ελλάδος*.
Μετάφραση Ιω. Οικονομίδου, Αθήνα: Ζηκά-
κης, 1925.

Κούβαρη, Λεωνίδα Ι.,*Νέα εικονογραφημένη
γεωγραφία. Άτλας της Ελλάδος*, τόμ. Δ'-Ε',
Αθήνα: Αφοί Συρόπουλοι & Κ. Κουμουνδου-
ρέας, 1964.

Κυράνη, Βασιλείου, *Έλληνο-ήπειρωτικά*, τόμ. Α'-Γ',
Θεσσαλονίκη: Μαϊάνδρος, ά. έ.

Loon, H. W. Van, *Ιστορία της Ναυτιλίας από το 5000
π.Χ μέχρι σήμερα*.Μετάφραση Νίκου Σαρλή,
Αθήνα: Χρυσσαυγή, 1960.

Olsen, Ötjan, *Η κατάκτησις της γης. Ιστορία των
ανακαλύψεων και εξερευνηήσεων*. Μετάφραση
Νικολάου Βώκου, Αθήνα: Συρόπουλοι & Κ.
Κουμουνδουρέας, 1957.

Παπαρρηγοπούλου, Κωνσταντίνου, *Ιστορία του
Έλληνικου Έθνους*. (Χρησιμοποιήθηκε το

βιβλίο ιγ', Αθήνα: Γαλαξίας, 1971.)

Συνοπτική Ιστορία [του] Μεξικού. Μετάφραση Αμαλίας Ρούβαλη και Νίκου Πρατσίνη, Αθήνα: Πρεσβεία του Μεξικού, 1983⁶.

Επίσης:

Κ. Bædeker, *Griechenland*, Λειψία: KarlBædeker, 1904.

Grèce, Γενεύη-Παρίσι-Μόναχο: Nagel, 1977.

III. Μονογραφίες

Ballesteros-Galibris, Manuel, *España en los mares*, Μαδρίτη: His Polis, 1943².

Bérard, Victor, *Introduction à l'Odyssee*, τόμ. I-II, Παρίσι: « Les Belles Lettres », 1933.

Casson, Lionel, *The Ancient Mariners. Seafarers and Seafighters of the Mediterranean in Ancient Times*, Λονδίνο: Victor Gollancz, 1959.

Ceram, C. W., *Θεοί, τάφοι και σοφοί*. Μετάφραση στα Ελληνικά Α. Πάγκαλου, Αθήνα: Γεμεντζόπουλος, 1960.

Διονυσοπούλου, Αναστασίου Δ., «Η κοσμολογία στο

πλαίσιο της οντολογίας στο έργο του Ευγένιου Βούλγαρη», *Μνημοσύνη* (Αθήνα), τόμ. ΙΘ' (2013), σσ.611-620.

Hatzfeld, Jean, *Alcibiade. Étude sur l'histoire d'Athènes à la fin du Ve siècle*, Παρίσι : Presses Universitaires de France, 1940.

Κόντογλου, Φώτη, *Αδάμασες ψυχές*, Αθήνα: «Αστήρ» Αλ.& Ε. Παπαδημητρίου, 1962.

Μαρινάτου, Σπ. Β., *Κεφαλληνία*, Τοπική Επιτροπή Τουρισμού Κεφαλληνίας, 1962.

Μάρμορα, Ανδρέου, *Ιστορία τῆς νήσου Κερκύρας*, Κέρκυρα: «Κοραής», 1902.

Manrique, Nelson, *Historia de la República*, Λίμα: Fondo editorial de COFIDE, 1995.

Mattievich, Enrico, *Ταξίδι στη μυθολογική κόλαση. Μετάφραση Χρυσουγής Νιάρου*, Αθήνα: Εκάτη, 1995⁵.

Mereskovskij, Dimitri, *Leonardo da Vinci. La vita del più grande genio di tutti i tempi*. Μετάφραση στα ιταλικά: Mario Visetti, Φλωρεντία : Giunti, 2009.

Millones, Luis, *Perù colonial. De Pizarro a Tupac Amaru II*, Λίμα: Fondo Editorial de COFIDE, 1995.

Ξάνθη, ΚωνσταντίνουΙ., *Ωγγυία*, Αθήνα:
«Τηλέγραφος», 1876.

Παπαδήμου, Δημητρίου Λουκά, *Τα υδραυλικά έργα
παρά τους Αρχαίους*, Αθήνα: Τεχνικόν Επιμελη-
τήριον της Ελλάδος, 1975.

Πετριδης, Ζίγκφριντ Πύρρου, *Οδύσσεια. Μία ναυτική
έποποιϊα προϊστορικῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν
Ἀμερικὴν*, Αθήνα, 1994.

Ronchey, Silvia, *L'enigma di Piero. L'ultimo bizantino
e la crociata fantasma nella rivelazione di
un grande quadro*, Μιλάνο : BUR Rizzoli,
2010³.

Sagazan, *Mille ans de navigation au long cours chez
Le sAnciens*, Παρίσι: J.Peyronnet, 1945.

SilvaSifuentes, Jorge, *El imperio de los cuatro
suynos*, Λίμα: Fondo editorial de COFIDE,
1995.

Stanford W. B και Luce, J.V., *The Quest for
Ulysses*, ΝέαΥόρκη : Praeger, 1974.

Talbot Rice, David, *Art of the Byzantine Era*,
London: Thames and Hudson, 1963.

Wassermann, J., *Χριστόφορος Κολόμβος. Ο Δου
Κιχώτης του ωκεανού. Μετάφραση Γιάννη
Λάμψα*, Αθήνα: Οι Φίλοι του Βιβλίου, 1945.

Watanabe, Luis K., *Culturas preincas del Perú*,
Λίμα: Fondo Editorial de COFIDE, 1995.

Wilson, Samuel M. *The Archaeology of the
Caribbean*, Cambridge University Press,
2007.

Woodburn Hyde, Walter, *Ancient Greek Mariners*,
ΝέαΥόρκη: Oxford University Press, 1947.

